

Т.П. Демченко, М.В. Горюх

**Колективізація
та Голодомор 1932–1933 років
на Чернігівщині:
забуттю і прощенню не підлягає**

Департамент інформаційної діяльності
та комунікацій з громадськістю
Чернігівської обласної державної адміністрації

Навчально-науковий інститут історії, етнології та правознавства
імені О.М. Лазаревського
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
Український інститут національної пам'яті
Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Т.П. Демченко, М.В. Горох

Колективізація та Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: забуттю і прощенню не підлягає

Чернігів
ПВК «Десна»
2017

УДК 821.161.206.=332.1(477.51)
Д85

Книга видана коштом обласного бюджету Чернігівської області в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної та видавничої сфер Чернігівщини на 2016–2020 роки.

Не для продажу.

Рецензенти

доктор історичних наук, професор В.О. Дятлов
кандидат історик наук, доцент О.Я. Рахно

Відповідальний редактор

кандидат історичних наук, професор О.Б. Коваленко

Д85 **Демченко Т.П., Горох М.В.**

Колективізація та Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: забуття і прощенню не підлягає / Т.П. Демченко, М.В. Горох ; відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів : ПАТ «ПВК «Десна», 2017. – 100 с.

ISBN 978-966-502-592-4

У книзі узагальнено документи та матеріали про причини, перебіг і наслідки колективізації та Голодомору 1932–1933 років на Чернігівщині, схарактеризовано селянський рух опору проти політики компартійної влади.

Для краєзнавців, викладачів, учителів та студентів, усіх, хто цікавиться новітньою історією України.

ISBN 978-966-502-592-4

УДК 821.161.206.=332.1(477.51)
© Демченко Т.П., Горох М.В., 2017

ЗМІСТ

Вступ	4
Курс на колективізацію	13
«Бунт землі»: селянський рух опору	28
На завершальному етапі	44
Особливості голоду на Чернігівщині	52
Голодомор за свідченнями очевидців	59
Голодування у містах. Школа в облозі голоду	72
Золота ціна життя: Торгсин	80
Жертви Голодомору на Чернігівщині	90
Вшанування жертв Голодомору	96
Висновки	98

*... я не можу померти!
Сил, голодюко, не трать.
Ось доповзу до цеберки,
Губи змочу – й буду ждять.
Можє, діждусь таки нььки?
Бозінько, сил мені дай!
Мамо! Синичко рідньєнка!
Я – ще живий! Прилітай...*

Дмитро Іванов
«Монолог з тридцять третього»

ВСТУП

Бронзова дівчинка в центрі комплексу Меморіалу пам'яті жертв Голодомору в Києві, зворушливий монолог безіменного хлопчика із поеми Дмитра Іванова – це високого художнього рівня й жорстокої історичної правди узагальнені образи втрат і страждань, завданих українському народові у страшні тридцять роки неперевершеною за своїми цинізмом й безвідповідальністю політикою комуністичного режиму, для якої, зрештою, знайшлося точне й справедливе визначення – Голодомор.

Відомий американський історик Норман Наймарк у передмові до українського видання своєї книги «Геноциди Сталіна» (Київ, 2011) підкреслив: «Деякі історики вважають, що націям слід забути заподіяне їм у минулому зло, примиритися в такий спосіб із колишніми гнобителями і жити далі нормальним життям. Я дотримуюся іншого погляду: без чіткого розуміння й визнання минулих подій – геноциду, етнічних чисток та переслідування – примирення й прощення неможливі»¹. Очевидно, до прощення дійде ще дуже й дуже не скоро, бо правонаступники держави, яка вчинила злочин геноциду, й не думають каятися чи просити прощення, навпаки, розпочали гібридну війну проти нащадків тих, кого вони свого часу морили голодом.

¹ Наймарк Н. Геноциди Сталіна / Норман М. Наймарк; [пер. з англ. В. Старка]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 6

Революція Гідності, що сколихнула Україну взимку 2013–2014 рр., засвідчила – в країні сформувалася критична маса громадян нової якості, людей із розвинутим почуттям відповідальності за минуле, усвідомленням нерозривної єдності всіх нас, хто ТЕПЕР живе на цій землі, з тими, що відійшли, і тими, хто прийде на зміну, здатністю до співчуття і розуміння, готовністю прийняти страшну правду і діяти як патріоти. На жаль, частина суспільства і до сьогодні з ностальгією згадує про СРСР, перебуває в полоні радянських міфів та ілюзій. Сприяє цьому й соціально-економічна та політична нестабільність в Україні, до якої долучилася й значною мірою її поглибила агресія Росії. Типовими є нарікання на низькі заробітки, відсутність роботи, соціальну незахищеність. Так, пенсіонери досить часто бідкаються, що вони й тепер голодують, бо пенсії їм нарахували маленькі, прожити на них ніяк не можна.

Такі явища в контексті історії Голодомору якраз і показують всю міру нерозуміння історичних реалій, адже тодішні селяни не просили у держави підвищення пенсій, заробітної плати й взагалі будь-чого іншого, що їм не належало. «Презентизм» – перенесення сучасних проблем на минуле – стоїть на заваді усвідомленню суті тієї трагедії певною частиною населення. Окрім того, спрацьовують партійні інтереси, та чи інша національна або релігійна приналежність, зрештою, повна байдужість деяких осіб до будь-яких громадських проблем, котрі не зачіпають їх особисто.

Тому ставлення до історії Голодомору – це своєрідний тест на людяність і громадянськість, духовну зрілість суспільства, відтак і значення цього явища в житті сучасної України далеко виходить за межі власне історичної проблеми. Проте й остання існує, і вирішувати її треба тепер і негайно. Занадто багато часу втрачено... З іншого боку, 84 роки, що минули від тих голодоморних жахів, дають змогу масштабніше оцінити сутність катастрофи, глибше усвідомити її наслідки та уроки, побачити її місце у ланцюзі віків. У цьому контексті й сьогодні актуально звучать слова, виголошені покійною Оксаною Соловей на жалібному вічі у м. Міннеаполісі (штат Міннесота, США) у серпні 1983 р.: «Напередодні битви, що мала вирішити долю Укра-

їни-Руси, князь Святослав звернувся до воїв: “Не осоромимо землі руської, ляжемо тут кістьми, мертві бо сорому не мають”. Але мертві й голосу не мають. Щоб слова гордої мужності дійшли до нас, треба було живого літописця, який їх записав. Щоб майбутні покоління знали про народне лихо, кожен свідок трагічних подій має стати їхнім літописцем. Не осоромимо і ми землі нашої. Скажемо за мертвих те, що вони за себе не в змозі сказати»¹. Думається, що ці слова стосуються не тільки тих, хто був безпосереднім свідком голодової катастрофи. Вони адресовані й дослідникам цієї болісної і важкої теми.

Масовий, штучно організований голод, що забрав життя мільйонів українських селян, з огляду на масштабність втрат, тотальний характер та численні негативні наслідки, які відчуваються і дотепер, може по праву вважатися найбільшою трагедією української історії ХХ ст.

Він потужно зачепив своїм чорним крилом і Чернігівщину. Двотомний бібліографічний покажчик «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.» (Одеса; Львів, 2001; Одеса, 2008) нараховує понад 12 тис. назв праць, спогадів тощо², з них щонайменше 221 позиція містить інформацію про голод на Чернігівщині³; дані ЗМІ; сотні оприлюднених свідчень людей, котрим випала сумна доля пережити голодовку; зрештою, Закон України від 28 листопада 2006 р. підтверджує висновок про тотальний характер Голодомору.

Чернігівщина, звичайно, не стала винятком із загальноукраїнської картини. На її території діяли ті ж самі закони, розпорядження й циркуляри партійно-радянського керівництва, а відтак Голодомор тут теж лютував.

У масштабному проєкті, започаткованому подружжям В. Маняка та Л. Коваленко – книзі-меморіалі з красномовною назвою – «33-й:

¹ Великий голод в Україні 1932–1933: 36. свідчень, спогадів, доп. та ст., виголошених і друк. у пресі в 1983 році на відзначення 50-ліття голоду в Україні у 1932–1933 рр. / [ред.-упоряд. Т. Хохітва]. – Торонто: Укр. Православне Братство св. Володимира, 1988. – С. 81.

² Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. / [упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун, С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. – Одеса-Львів: Вид-во М. П. Коць, 2001. – 656 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. Вип. 2 / [редкол.: С. В. Кульчицький (наук.ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.) та ін.]. – Одеса: Вид-во «Студія “Негоціант”», 2008. – 576 с.

³ Пам'ять народу неубійена: Голодомор на Чернігівщині 1932–1933рр.: Бібліографічний покажчик / [ред. П. В. Грищенко]. – Чернігів: КП «Видавництво “Чернігівські обереги”», 2005. – 52 с.

голод» (Київ, 1991), знайшлося місце для понад 50 свідчень уроженців Чернігівщини. Наукові коментарі із залученням документів з обласного партійного архіву подав В. Ткаченко¹.

На науковій конференції у 1993 р. історики О. Коваленко та В. Ткаченко констатували, що на початку 1933 р. показники колективізації в новоствореній Чернігівській області значно відставали від загальноукраїнського рівня. Повним ходом тривало бруталне зганяння селян-односібників до колгоспів під акомпанемент найдієвішого засобу – сумнозвісного «розкуркулювання». Не менш активно здійснювалися і хлібозаготівлі – ще один пріоритет тодішньої аграрної політики. Таке поєднання за скаженої активності республіканського та обласного керівництв у підсумку призвело до жахливих наслідків. Ще однією важливою новацією авторів стало використання свідчень очевидців реалізації усіх цих убивчих для селянства кроків. Вони доречно використали метод компаративістики, щоб показати брехливість радянської преси, що вихваляла переваги колгоспного ладу². Дослідники спробували обрахувати число людських втрат від голоду. На їхню думку, Чернігівщина недорахувалася 362 708 осіб (різниця між кількістю населення області на 1 січня 1932 р. та результатами перепису 1939 р.)³. І нині не втратив своєї актуальності висновок, зроблений О. Коваленком та В. Ткаченком: «Ми й сьогодні та значною мірою ще й завтра будемо розплачуватися стражданнями і муками за некомпетентність, авантюризм, дикунство сталінського самовладдя та запопадливість і сліпу віру його послідовників»⁴.

Чіткою громадянською позицією та насиченістю унікальною інформацією позначені видання історико-публіцистичного циклу В. Шкварчука: «Бунт землі», «Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине (историко-публицистическое исследование)», «На казар-

¹ 33-й: голод: Народна книга-меморіал / [упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк]. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 513–545.

² За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині) / [упоряд. С. Реп'ях]. – Чернігів: КП «Вид-во “Чернігівські обереги”», 2003. – С. 81–84.

³ Там само. – С. 86.

⁴ Там само. – С. 87.

менному становищі»¹. У кожній з них розкриваються суттєві аспекти процесу колективізації, сталінського терору на теренах Чернігівщини. Автор цитує великі фрагменти або подає повністю документи, зміст яких однозначно засвідчує наявність голоду у селах та містечках області та повну обізнаність влади щодо становища на місцях. Так, заступник начальника облвідділу ДПУ Загорський доповідав у березні 1933 р. першому секретарю Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітану, що в с. Стольному Березнянського (тепер Менського) району: «виявлено близько ста сімей, які недоїдають, з них 35 зовсім голодують, не маючи чого їсти, 8 сімей вже попухли від голоду. [...] В с. Бігач голодують 42 сім'ї, з них 12 уже попухли від голоду. В сім'ї голодуючого Процька, яка складається з шести душ, четверо вже померли від голоду і двоє перебувають при смерті»².

Протягом останніх років список літератури з проблематики Голодомору 1932–1933 рр. поповнився чималою кількістю нових публікацій. Дослідницька робота провадилася по декількох напрямках. По-перше, це систематизація свідчень очевидців, що пережили голод, колективізацію, розкуркулення, репресії. Їхнє оформлення з дотриманням правил, сформульованих вченими з Асоціації дослідників голодоморів, тобто із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові, року народження, місця, де мешкав респондент у 1932–1933 рр., стало потужним джерелом знань. Підраховано, що тільки у межах сучасної Чернігівської області було оприлюднено понад 1000 свідчень мешканців сіл і міст. Зазвичай, вони виходили в обласній серії «Пам'ять народу неубієнна», всього – 16 випусків. У нещодавно виданій книзі свідчень очевидців, упорядкованій Т. Боряк, вміщено майже 70 розповідей мешканців Чернігівщини про те лихоліття³.

М. Тимошик створив цілий двотомник історії свого рідного села Данине (нині в складі Ніжинського району). Вважає, що він спроміг-

¹ Шкварчук В. Бунт землі (Художньо-краєзнавча праця на архівному матеріалі) / В. Шкварчук. – Чернігів, 1994. – 64 с.; Його ж: Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине: из-под грифа «Совершенно секретно» / В. Шкварчук. – Изд. 2-е, доп. – Чернигов, 1999. – 99 с.; Його ж: На казарменному становищі: Нариси з історії Чернігівщини довоєнних років / В. Шкварчук. – Чернігів, 2002. – 227 с.

² Шкварчук В. Голодомор 1932–33 годов... – С. 49.

³ 1933: «І чого ви ще живі?» / [упоряд. Т. Боряк]. – К.: ТОВ «Вид-во “Кліо”», 2016. – С. 641–668.

ся добитися повернення своїй малій батьківщині навіть її історичної назви – Данина. За часів перебування у складі Російської, а потім радянської імперій її спотворювали як хотіли: Даніно, Данино, Данине. Але 7 вересня 2016 р. Верховна Рада України проголосувала за повернення давньої назви¹.

У другому томі «Села» висвітленню колективізації й Голодомору відведено великий розділ. Автор порушив чимало питань, дотичних до означеної тематики, зокрема, переконливо відтворив трагедію всього українського селянства на прикладі долі свого розкуркуленого діда, якого цькували «за працьовитість, результативність, природну мудрість, доброту, самодостатність, гідність, нездатність принижуватися, небажання коритися абсурдним вказівкам»².

Вивчення історії Голодомору вимагає аналізу феномена творців та безпосередніх виконавців сталінського злочину. Щодо перших є чимало публікацій, зокрема, варто виокремити науково-популярне видання Василя Марочка «Творці Голодомору»³. Останні ж довгий час лишалися в тіні. Саме цим лиховісним постатям, що діяли у Чернігівському районі, присвячена нова праця співробітників Інституту національної пам'яті С. Бутко і С. Горобець⁴.

Автори уже в перших рядках своєї книги наголошують: «Частина українців, як і народів колишньої комуністичної імперії, а також країн Заходу, ще й тепер мають переконання, що еталоном абсолютного зла, злочинів проти людяності, геноциду є діяльність націонал-соціалістичної Німеччини під час Другої світової війни. Саме тому для багатьох в Україні та в світі було шоком усвідомлення жаху і масштабів тільки одного із багатьох злочинів комуністичного тоталітарного режиму – Голодомору-геноциду українського народу в 1932–1933 рр.»⁵. Це порівняння служить своєрідним камертоном усього дослідження. Бо дійсно у випадку з нацистською Німеччиною у переважній біль-

¹ Тимошик М. Село: у 2-х т. – Т. 1: Зійти з безпам'ятства / [передм. С. Колесника]. – К.: Ярославів Вал, 2017. – С. 237, 248.

² Тимошик М. Село: у 2-х т. – Т. 2: Трудний шлях відмосковлення. – С. 159.

³ Марочко В. Творці Голодомору 1932–1933 рр. – К., 2008. – 64 с.

⁴ Горобець С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину / С. Горобець, С. Бутко. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 184 с.

⁵ Там само. – С. 3.

шості українців сформувалися чіткі переконання, а от щодо політики СРСР поки що спостерігається шок, жах і певна розгубленість. Деякі сторінки праці С. Горобця й С. Бутка з описом звірств чернігівських активістів, зробленим на основі, підкреслимо, радянських джерел, цілком порівнювані з відомими з літератури тортурами нацистів.

По-друге, значну увагу історики приділили підготовці серйозних наукових публікацій архівних документів. Варто згадати добрим словом збірник, упорядкований Р. Пирогом, хроніку В. Марочка та О. Мовчан, добірки документів органів ОДПУ–НКВС з архівосховищ СБУ¹. Ці видання містять чимало матеріалів з історії нашого краю. Аналогічні збірки, значно скромніших масштабів, звичайно, виходили й на Чернігівщині². Вони відкрили читачам зміст надсекретних державних документів, більшість з яких десятиліттями носили на собі припис «не підлягає оголошенню». Сукупність таких документів не тільки створює потужну доказову базу для кваліфікації Голодомору як злочину-геноциду, вчиненого проти українського народу, але й доводить, що ця політика поширювалася на всю радянську Україну, тобто жоден регіон не уникнув страшного випробування.

По-третє, це власне видання фундаментальних наукових монографій на кшталт «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» чи низки нарисів С. Кульчицького, виданих під назвою «Чому он нас уничтожал»³. До речі, зображення Й. Сталіна на обкладинці книжки не залишає жодного сумніву щодо того, кого мав на увазі автор. С. Кульчицький переконливо розкриває дію запущеного вказівками вождя, постановами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР механізму, який зрештою

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали / [упоряд. Р. Я. Пиріг]. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.; *Марочко В.* Голодомор 1932–1933 років в Україні: хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 294 с.; Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 604 с.; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: анотований довідник / [упоряд.: В. М. Даниленко (відп.)]. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.

² Голодомор на Чернігівщині 1932–1933 рр. мовою документів: Тематичний перелік / [упоряд.: Л. П. Коноваленко, А. В. Морозова, Н. М. Полетун]. – Чернігів: КП «Видавництво “Чернігівські оберіги”», 2003. – 72 с.; Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / [упоряд.: О. Коваленко, В. Васильєв, О. Лисенко]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – 464 с.

³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / [відп. ред. В. М. Литвин]. – К.: Наукова думка, 2003. – 887 с.; *Кульчицкий С.* Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор / С. Кульчицкий. – К.: ЗАО «Украинская пресс-группа», 2007. – 208 с.

і зумовив масовий голод. Певною мірою «голодоморний» доробок вченого узагальнено у другому томі його монументального тритомового дослідження «Червоний виклик»¹. Однак вивчення Голодомору не скінчилося на цьому, як не скінчилися і «виклики» для України. «Сто років тому Україна зустріла Червоний виклик, на який не спромоглася відповісти належним чином, внаслідок чого стала частиною комуністичної імперії. Коли імперія розпалась під вагою власних нерозв'язаних проблем, перед нею постав новий, але споріднений з попереднім – Триколовий виклик. Виявилося, що нам загрожує небезпека поглинення пострадянською Росією, яка аніскільки не відмовилася від імперських амбіцій. Історики повинні донести до свідомості суспільства багатогранну небезпеку, що йде від північного сусіда. Йдеться про втрату національної державності, усунення України з карти світу, ліквідацію національної пам'яті і перетворення українців на малоросів – “етнографічну гілку єдиного російського племені”»².

Тому й здійснене минулого року перевидання праць Джеймса Мейса (1952–2004) виявилось для багатьох несподівано новим відкриттям. Американець з українською душею ще в 1996 р. попереджав: «Росія для України – це край Емського указу, політична культура Росії – царської, і радянської – вимагала і вимагатиме постійної пильності щодо українського сепаратизму, мазепинства, петлюрівщини, бандерівщини, щодо окремої від Росії української ідентичності. Не треба бути пророком, щоб передбачити, що трапиться, якщо Росія отримає вільну руку для своїх дій в Україні і з Україною. Спалені книжки, заборонені пісні і, врешті-решт, розстріляні письменники та голодні селяни»³ У контексті цілісної «історії комунізму в Україні» Голодомор постає як неминучий наслідок цілеспрямованої людиноненависницької політики тодішніх керманичів СРСР.

Вершиною зусиль численних дослідників української трагедії стала багатотомова «Національна книга пам'яті жертв Голодомору

¹ *Кульчицький С. С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 2. – С. 305–559.*

² *Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади / Упорядники бібліографії І. Кузьміна, О. Юркова; автор історіографічного нариса О. Юркова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – С. 317–318.*

³ *Мейс Дж. Україна: матеріалізація привидів / [упоряд. Н. Дзюбенко-Мейс]. – К.: ТОВ «Вид-во “Клю”», 2016. – С. 605.*

1932–1933 років в Україні». Чернігівський том містить мартиролог (дані про померлих в межах сучасної Чернігівської області, виявлені у книгах реєстрації про смерть), документи, свідчення очевидців, додатки й науково-довідковий апарат¹. Суттєву роль зіграла й поява дослідницько-навчального проекту А. Козицького. Історія Голодомору була висвітлена на тлі інших, на жаль, численних геноцидів ХХ ст.² Значне місце відводиться з'ясуванню правди про голод-геноцид у чернігівських книгах загальноукраїнського видання «Реабілітовані історією».

Поява фундаментальних праць значною мірою підводить ризик під багаторічним вивченням голодової катастрофи в Україні. Проте це аж ніяк не означає, що тему закрито. У 2015 р. Інститут національної пам'яті до Дня вшанування пам'яті жертв Голодомору запропонував тему «Люди Правди. Щоб світ знав!» – стислі сюжети про осіб, які першими розповіли світу страшну правду про Голодомор або зафіксували інформацію про перебіг цього лиха в особистих документах. У 2016 р. гаслом для відзначення пам'яті жертв Голодомору став девіз «Голодомор не зламав»; у 2017 р. – «Голодомор – помста за свободу».

Заслуговує на увагу й наслідування практика, започаткована провідними вченими Інституту історії України НАНУ – видавати матеріали про події, пов'язані з голодом-геноцидом невеликими за обсягом книжками, написаними доступною мовою і призначеними для широкого загалу читачів³.

Отже, наукова література, оприлюднення документів і скорботних розповідей очевидців є ланками одного процесу, кінцевою метою якого є відтворення найповнішої картини панування голоду у нашому краї. Одна з наймасштабніших гуманітарних катастроф ХХ століття, один з найтяжчих злочинів проти людяності потребує серйозних, копітких, детальних досліджень, а водночас і поширення серед людей правдивої інформації про нього.

¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 в Україні. Чернігівська область / Редколегія: В. М. Хоменко (голова) та ін. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – 1060 с.

² Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. / А. Козицький. – Львів: Літопис, 2012. – С. 99–215.

³ Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. / В. Марочко. – К., 2007. – 64 с.; Його ж. Творці Голодомору 1932–1933 рр. – К., 2008. – 64 с.; Його ж. Територія Голодомору 1932–1933 рр. – К., 2014. – 64 с.; Його ж. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 96 с.; Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» / під заг. ред. Г. Єфіменка. – Харків, 2017. – С. 329. – Серія «Історія без цензури».

КУРС НА КОЛЕКТИВІЗАЦІЮ

1920–1930-ті рр. ознаменувалися низкою змін в адміністративно-територіальному устрої УСРР, які лише зрідка враховували соціально-економічні та політичні процеси, що відбувалися в країні. Науковий підхід у районуванні часто замінювався політизацією та ідеологізацією цього процесу. Першим кроком на шляху до утворення областей стала ліквідація з 1 серпня 1925 р. поділу на губернії, що «швидше заважали, ніж сприяли зміцненню нових адміністративно-територіальних кордонів»¹. Їм на зміну прийшли округи та райони. Так, у межах колишньої Чернігівської губернії постали Глухівський, Конотопський, Ніжинський і Чернігівський округи.

Улітку 1930 р. влада зробила ставку на район як максимально наближену до села територіальну одиницю. Як наслідок, постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. «Про ліквідацію округів та перехід на двоступеневу систему управління» поділ на округи скасовувався, натомість створювалися 503 окремі адміністративні одиниці, керовані напряму з тодішньої столиці УСРР Харкова². Перехід на двоступеневу систему управління виявився невдалим, адже віддаленість центру від районів призвела до втрати контролю над селом. Не дивно, що 9 лютого 1932 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР», якою запровадив нову адміністративно-територіальну одиницю – область³. Отже, у складі УСРР, окрім Молдавської Автономної СРР, з'явилися Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська та Вінницька області, територія яких була вдвічі більшою за колишні губернії. Щодо заснування Чернігівської області очільники СРСР вагалися.

Однак низькі темпи колективізації на Чернігівщині, де на жовтень 1932 р. колективізованими були лише 47,3% господарств,

¹ *Половець В.* Адміністративно-територіальний устрій Чернігівської області (1917–1932 рр.) / *В. Половець* // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. – Ніжин: ТВО «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2007. – С.109.

² ЗУ УСРР. – 1930. – № 23. – Ст. 225.

³ ЗУ УСРР. – 1932. – № 5. – Ст. 28.

потужні прояви селянського опору, незадовільний хід хлібозаготівель, річний план яких на грудень виконали на 64,4%, змусили Москву приступити до створення Чернігівської області¹. Офіційно рішення закріпили постановою ВУЦВК від 15 жовтня 1932 р. «Про створення нової області з центром у Чернігові». До її складу увійшли 36 «відсталіших районів УСРР»: 29 районів Київської та 7 районів Харківської областей².

У новоствореній області виділяли три економіко-географічні райони – південний з лісостеповим ландшафтом і майже половиною орної землі області; північно-західний – 45% всіх лісових угідь та 30% орної землі і північно-східний відповідно 34% і 23%³. На території у 42468,5 кв. км станом на 1 січня 1932 р. проживало 2909,3 тис. осіб⁴. Крім обласного центру, у 1931 р. до переліку міських віднесли 18 населених пунктів, які до революції зазвичай називалися містечками, з населенням у 224 тис. осіб⁵. Отже, населення області переважно мешкало в сільській місцевості.

Життя чернігівського хлібороба ніколи не вирізнялося особливою заможністю: зернові культури не давали високих врожаїв, рятував «другий хліб» – картопля, розвивалося тваринництво, існувала стійка традиція культивування технічних культур – різних у кожній зоні. Як і скрізь в Україні, сільський люд тримався за землю, дотримувався усталених прийомів господарювання, був назагал байдуже (якщо не вороже) налаштований щодо планів докорінної перебудови країни на соціалістичних засадах. У концентрованому вигляді останні зводилися, згідно із В. Марочком, до «знищення соціальної бази “українського сепаратизму”, ліквідації приватного сектору, утвердження державної організацій-

¹ Звіт Чернігівського обласного Виконавчого комітету за 1933–1934 роки. – Чернігів, 1935. – С. III.

² Соціалістическое строительство на Черниговщине 1921–1941: сб. документов и материалов / [гол. ред. кол. В. М. Половец]. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 136.

³ Симоненко В. Д. Черниговская область (экономико-географическая характеристика): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. географ. наук / В. Д. Симоненко. – К., 1950. – С. 15, 17.

⁴ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Чернігівської області УСРР. – Харків: Видання управління справами РНК УСРР, 1933. – С. 6–7.

⁵ Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року / [ред.: В. Чекуков, М. Павлов]. – Харків: Народне господарство та облік, 1933. – С. XXXVI–XXXVII.

ної форми сільськогосподарського виробництва з використанням дешевої і підневільної робочої сили, забезпечення умов для централізованого й абсолютно прогнозованого хлібопостачання промисловості, армії, військ НКВС, формування експортного фонду. Для ВКП(б) та особисто для Сталіна всі перелічені завдання були стратегічними, а основними тактичними завданнями початку 1930-х рр. стали обсяги і темпи хлібозаготівель»¹.

Аналізуючи ситуацію, яку витворила нова аграрна політика, видатний український філософ М. Попович гранично чітко і недвозначно сформулював основні її риси: «Суть справи полягала в тому, що масовим репресіям підлягали зовсім не куркулі. ... Поняття “куркуль” стало не економічним, а політичним. “Розкуркульовали” насамперед заможних; мета колективізації полягала в знищенні “середнього класу”, незалежних виробників, які могли б опиратися терористичному режиму. Але цьому служила вся колективізація, не акція “ліквідації куркульства”. Під останнім гаслом крилася не ліквідація якогось визначеного прошарку, а *нещадний і масовий терор щодо селянства в цілому, метою якого було посіяти жах і назавжди зламати волю до опору мільйонних мас населення* [тут і далі курсив М. Поповича. – Авт.], змусивши якомога ширше коло активістів вмочити свої руки в крові, щоб ніхто не мав шляхів до відступу.

Основною і найнапруженішою “партійною роботою” на селі стало, таким чином, зовсім не утворення колективних господарств і залучення до них максимуму селян. Головне було в репресивній діяльності ОДПУ та сотень тисяч підключених до політичної поліції активістів, яка мала на меті *фізичне винищення величезної кількості ні в чому не повинних чоловіків і жінок, стариків і дітей*. Це був плановий геноцид. На фоні організованого жаху і стало можливим і навіть легким “створення колективних господарств”»².

Проте ці справжні цілі трималися у секреті, навіть середня ланка партійно-державних функціонерів, як правило, не розуміла суті

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки... – С. 441.

² Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К.: АртЕк, 2005. – С. 326.

та загальної спрямованості «соціалістичних» перетворень. Тому й не дивно, що сумнозвісна сталінська модернізація аграрного сектору економіки звалилася на плечі розгублених селян, як сніг на голову. До подібних висновків можна дійти, проаналізувавши свідчення тих, хто пережив лихоліття 1933 р. Практично всі респонденти вважають, що голод був наслідком колективізації, що саме остання супроводжувалася розкуркуленням, непосильними здирницькими хлібозаготівлями, породила панування на селі жорстоких, брутальних і ненажерних, як саранча, «активістів», але в чому полягала суть колективізації, в чиїх інтересах вона здійснювалася такими нелюдськими методами, чи мала якісь позитивні наслідки – пояснити не можуть. Іншими словами, «добровільне об'єднання селян-одноосібників у великі колективні господарства» – міф, за яким приховувалися справжні цілі партійно-державного курсу, котрі повністю ігнорували інтереси селянства, більше того, свідомо й цілеспрямовано приносили їх у жертву досягненню своєї мети – у стислі терміни перетворити СРСР в індустріально-аграрну державу.

Отже, бачення сенсу колективізації «верхами» й «низами» – це погляд з принципово різних позицій: тих, хто відбирав і мордував, і тих, хто всіма силами опирався грабунку, захищаючи своє майно, людську гідність і зрештою саме життя. Відомий український історик С. Кульчицький наголосив: «Встановлення нереальних планів, назване самим Сталіним “підхльостуванням” країни, переслідування технічної інтелігенції за звинуваченнями у “шкідництві”, педалювання “куркульської загрози” на селі, чистка лав державної партії від усіх, хто не бажав бездумно виконувати директиви вищих органів, – все це створювало атмосферу істерії, в якій тільки й можна було здійснювати кампанію суцільної колективізації»¹. «Щоб переконати суспільство у необхідності пов'язаних з колективізацією терористичних заходів, – стверджує дослідник, – у країні мала скластися катастрофічна ситуація з продовольством»². І вона склалася, точніше, її створили.

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки... – С. 342–343.

² *Кульчицький С.* Червоний виклик... – Кн. 2. – С. 306.

У 1929 р. була сформована система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 р. Базувалася вона на ухваленій ВЦВК і РНК РСФРР постанові «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» від 28 червня 1929 р. Уже 3 липня її продублювали ВУЦВК і РНК УСРР. Ці постанови запроваджували обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розверсткою на село за принципом самообкладання. Коли господар починав ухилятися від поставок зерна, визначеного завданням сільського сходу, сільради штрафували його в межах п'ятикратного розміру вартості хліба, який підлягав здачі. Якщо ж штрафи не вносилися, майно боржників продавалося з торгів. Груповий опір розверстці або ухиляння від продажу хліба після штрафних санкцій загрожували жорстокішими покараннями: конфіскацією майна та депортацією у віддалені райони СРСР.

Ще напередодні «великого перелому» влада на місцях почала здійснювати низку заходів, які мали на меті з точки зору здорового глузду, звичайно, тільки одне: посягти ворожнечу у селі, нацькувати незаможників на так званих куркулів. Їх ототожнюють з «ворогами народу», називають «свиньми», «собаками», навіть «тарганями», «паразитами», яких слід нищити, чавити. 12 лютого 1929 р. Чернігівський окрвиконком звітував ВУЦВК УСРР про землевпорядкування на користь «бідняцько-незаможницьких мас» і організацію «віддалених виселків для заможних селян». У ході акції перерозподілили 7000 га, довівши в середньому розмір бідняцьких господарств до 4,3 га. Пересічне куркульське господарство з угіддями визначалося у розмірі 9,9 га. Оці 5 з половиною гектарів малородючих земель стали причиною загибелі цілих родин, свого роду вододілом життя та смерті¹.

Коли вже зверху пролунали вказівки щодо суцільної колективізації, то в багатьох районах місцеве керівництво стало на шлях залякування селян, а з іншого боку, оказамилювання. Так, у с. Серединка за колгосп проголосували тільки 174 селяни із 854, які мали право голосу, але ця обставина аж ніяк не завадила голові

¹ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів / [упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна]. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 53–54.

Олишівського райвиконкому відрепортувати, що село «перейшло на суцільну колективізацію»¹. Аналогічна ситуація склалася у селах Олишівка і Ладинка (тепер усі вони належать до Чернігівського району).

Частина селян досить скептично ставилася до процесу створення колективних господарств, порівнюючи їх зі своєю панщиною. Начальник Прилуцького окрвідділу ДПУ УСРР Миронов у спецзведенні від 4 січня 1930 р. наводив висловлювання середняка, члена сільради с. Красляни Прилуцького району Йосипа Ільковича Цимба: «З нас тягнуть шкуру, далі не можна жити. Ходимо босі й голі. А вони тягнуть, щоб в колектив ішли. А люди аж ревуть та не хочуть. Коли силою затягнуть, то може рік проживемо. А потім порозбігаємось як миші, хто куди попав. Тепер є хоч по одній корові, а тоді як підемо в колектив, то й хвоста не буде»².

Найбільш дійовим засобом змусити селян писати заяву про вступ до колгоспу стала загроза розкуркулення.

Сам Сталін націлював своїх слухняних виконавців на активніше її впровадження. Виступаючи у грудні 1929 р. на конференції аграрників-марксистів, він, як відомо, заявив: «Тепер розкуркулювання в районах суцільної колективізації не є вже простий адміністративний захід. Тепер розкуркулювання становить там складову частину утворення колгоспів. Знявши голову, за волоссям не плачуть»³. Цей зразок моторошного гумору дає ключ до розуміння, як насправді виглядала ліквідація куркульства як класу.

Провідні сучасні історики, зокрема С. Кульчицький, мають усі підстави вважати: «Радянська влада всерйоз готувалася до здійснення колективізації терористичними методами. Основним було обрано метод “ліквідації куркульства як класу”. Сумна доля “куркулів” повинна була залякати всіх інших»⁴. Крім того, розпливчастість критеріїв, які визначали «експлуаторську верхівку» села, дозволяла оголошувати «куркулем» будь-кого. Навіть цілковита

¹ Там само. – С. 149.

² Настрої та поведінка населення Чернігівщини... – С. 127.

³ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933... – С. 121.

⁴ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / [відп. ред. В. А. Смолий]. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 363.

незможність не рятувала тих, хто робив спробу виступити проти колективізації. Їх просто зараховували до так званих «підкуркульників».

Наступ на «куркулів» не був одномоментним явищем. Він проходив у два етапи. Перший розпочався у 1929 р. й завершився публікацією статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», що з'явилася 2 березня 1930 р. на шпальтах газети «Правда». В ній традиційно вся відповідальність за «перегини» перекладалася на місцевих чиновників. «Не можна насаджувати колгоспи силою, – цинічно писав генсек. – Це було б нерозумно й реакційно»¹. Однак уже восени 1930 р. та на початку 1931 р. колективізація продовжилася з новим розмахом. Постала необхідність поновлення пошуку «куркулів», аби загроза розкуркулення додатково стимулювала селян вступати до колгоспів. Організаторам «колгоспного руху» радили створювати нестерпні умови для індивідуального господарювання, а тих, хто відмовлявся поповнювати лави колгоспників, автоматично прирівнювати до «куркулів». Масове розкуркулення з депортацією «ворожого класу» тривало до другої половини 1931 р., після чого припинилося. Загалом протягом 1928, 1929, 1930 та в січні – травні 1931 рр. органи ДПУ заарештували в Україні 49 754 куркулів². Ми не маємо даних про кількість заарештованих у нашому регіоні, але, вочевидь, вона була значною. Виступаючи на IX партійній конференції Прилуцької округи, Бершадський, який представляв місцеве управління ДПУ, заявив, що в окрузі розкуркулено майже 3 тисячі дворів, 1000 «ми вислали»³.

7 березня 1930 р. секретар Ніжинського окружного партійного комітету направив секретарям райкомів «строго секретну» директиву, зміст якої є яскравим свідченням того, що боротьба з куркулями у партійній діяльності набула першочергового значення. «У зв'язку з директивою ЦК КП(б) [так у тексті. – Авт.] встановлюється п'ятиденна інформація з питання ліквідації куркуля як

¹ Цит. за: *Кульчицький С.* Червоний виклик... – Кн. 2. – С. 323.

² *Даниленко В.* Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.) / *В. Даниленко* // *Пам'ять століть.* – 2003. – № 3. – С. 114.

³ Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. П-342, оп. 1, спр. 870, арк. 22.

класу, по нижчеподаній формі: 1) загальна кількість господарств у районі; 2) число ліквідованих господарств; 3) кількість відібраної землі в гектарах; 4) вартість майна ліквідованих господарств в карбованцях. [...] Дані відомості передавайте умовною телеграмою або телефонограмою тільки кількісні показники, без пояснень, точно дотримуючись порядку цієї нумерації, наприклад, перше – 10 474, друге – 10, третє – 147, четверте – 8 476». Уже наступного дня директива була доповнена ще одним, п'ятим, пунктом – загальна кількість відібраної худоби в головах¹. Не може не вразити, що доля людей, у яких «відбирали» (у секретному листуванні речі називали своїми іменами) землю, худобу, майно секретарів партійних комітетів зовсім не хвилювала.

Водночас потужнішим став податковий тиск, коли колгоспники звільнялися від податків, натомість одноосібники обкладалися без дотримання будь-яких норм. Багато селян, не витримавши цього тиску, відмовлялося від господарювання. Незважаючи на це, планові показники не зменшували, їх просто перекладали на тих, хто залишався на селі у вигляді додаткових завдань. Колгоспи втрачали можливість розраховуватися за трудовими днями, а селяни не бажали працювати задарма. На полях фіксувалися величезні втрати зерна, різниця між сподіванням на врожай і реально зібраним хлібом різко різнилася. Колективні господарства мусили здавати державі нерідко все, що мали.

Найповнішу, емоційно забарвлену картину розкуркулення дозволяють відтворити спогади простих людей – нащадків тих, кого поставили поза законом у 1930-х рр. Так, мешканка с. Кобижча Бобровицького району Марія Антонівна Єременко, 1919 р. н. свідчила: «Мого батька арештували 1929 року як куркуля. Мене й сестру вигнали зі школи, бо ми були дітьми класового ворога. Батька кудись повезли, а нас біля матері лишилося п'ятеро. Але місцеві активісти вважали, що куркульське гніздо ще не зовсім зруйноване і цілою бригадою прийшли до нас навесні викидати нас з хати. В цей час мами не було вдома. Мені йшов десятий рік,

¹ Держархів Чернігівської обл., ф. П-11, оп. 1, спр. 625, арк. 26–27.

я всю зиму прохворіла тифом, не могла ходити. Один з активістів взяв мене за поясок, виніс з хати й поклав під лісою над самісінькою дорогою. Потім біля мене посадив маленького братика, якому не було ще й року. [...] Коли мама прийшла, хата була вже опечатана. Так ми й прожили все літо на вигоні перед своєю хатою. Там протікала невеличка річка, де ми брали воду й милися. До того ж голодували. Вже всі попухли. Ніколи не забуду, як проходили мимо нас активісти. Побачили, в якому ми становищі. [...] Схопили нас за комірці та повкидали в річку. Один пояснив: “Все одно вам хана! Навіщо комусь клопоту завдавать з похованням?” З криками “Рятуйте!” мама витягувала з річки. Ваня, найменшенький, захлинувся. Мама закопала його під грушею»¹. Переконлива й, на жаль, типова ілюстрація до міфів про людяність і гуманність радянської влади. Подібна наруга над людьми творилася повсюдно по чернігівських селах, та й по Україні в цілому. У с. Роїще (Чернігівський район) «розкуркулених виганяли з хат з дітьми, навіть, на мороз. Так, 21 листопада вигнали з хати Василенка з 10 дітьми та Г. Лутченка з 3 (Лутченки грілись біля багаття на березі Стрижня, поки їх не прийняли сусіди)»².

Про свавілля й повну відсутність об’єктивних критеріїв при визначенні куркульських господарств йдеться в одній з численних скарг до Голови ВУЦВК Г. Петровського. Автор листа від 10 лютого 1932 р., який охарактеризував себе як «бувший батрак, червоний партизан, викладавець фізики» у київському вузі, скаржився, що його батька, теж у минулому червоного партизана, розкуркулили у с. Червоний Колодязь Ічнянського (нині – Чистий Колодязь Ніжинського) району. Знову ж таки привертає увагу неймовірно брутальна форма цього дійства: це був «наскок цілого десятка “щирих” революціонерів. Ламають клуню, грабують все у хаті, забирають картоплю, тягнуть з погребя уже кислу (з бочки) капусту, висипають з рукавців пшоно, забирають готові 3 пуда наколотих для палива дров. Розгромляють хуже, аніж гетьманська банда у

¹ За них скажемо... – С. 24.

² Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко: історико-етнографічний нарис / О. Ляшев. – Чернігів, 2002. – С. 60.

1918 р. Гетьманська банда [...] забрала лише одну коняку та одіж за те, що я і батько були партизани. Щирі ж “революціонери” забрали все: корову, кобилу, 4 вулики, картоплю, як кажуть, усе “під мітлу”»¹.

Подібні ексцеси, які нерідко закінчувалися кров'ю, мали місце по всій території області, а не тільки у південних її районах. Так, Павло Георгійович Вронський, який пережив голод у с. Юхнів Новгород-Сіверського району, пригадував, що родина його батька була заможною: вони тримали 3 коней, 3 корови, багато гусей і курей. Якраз у період Голодомору сім'ю розкуркулили – відібрали все майно, харчі, вигнали з дому: «Хату віддали бідній родині, в якій було 8 дітей. Батьки не хотіли працювати, щоб щось нажити, а лише пиячили та народжували дітей». Оповідач упевнений, що таким чином влада намагалася знищити «людину праці». А у сім'ї його батьків померло трійко дітей від голоду, холоду, нестерпних умов існування, бо мусили шукати притулку у сусідів². Численними спогадами та архівними документами підтверджується й теза щодо загрози розкуркулення як головного чинника колективізації. Так, у доповідній записці начальника Ніжинського окружного відділу ДПУ УСРР С. Самовського від 19 березня 1930 р. повідомлялося, що біднота с. Переяслівка Ніжинського району поцікавилася в уповноваженого райкому Мірошниченка долею тих, хто відмовиться вступати в колгосп. Відповідь виявилася короткою та лаконічною: «Будемо розстрілювати»³. Подібних історій багато, за кожною з них людська трагедія і як віддзеркалення – нищість і підлість нових господарів села.

У назвах новостворених колгоспів, що утверджувалися на відібраних землях, у пограбованих хатах, хлівах, клунях, дуже часто фігурує епітет «червоний». Відомий на Чернігівщині публіцист В. Шкварчук віднайшов навіть назву «Червоний багнет». У переносному значенні кожний колгосп став багнетом, вістря якого

¹ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933... – С. 416–417.

² Пам'ять народу неубієнна: «Це твій, Ясю, дід»: Старше покоління розповідає молоді про голод 1932–1933 рр. / [упоряд.: Т. П. Демченко, І. Г. Карпова, Л. О. Легецька]. – Чернігів; Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – С. 37.

³ Настрої та поведінка населення Чернігівщини... – С. 150.

спрямовувалося у саме серце українського селянина. Породження фантазії якогось безвісного активіста колгоспного будівництва дуже вдало охарактеризувало сутність партійно-державної політики на селі. Про принцип добору подібних активістів влучно висловився на круглому столі “Люди правди. Супротив тоталітаризму і геноциду” (Чернігів, 2015 р.) історик С. Горобець: «Комуністичний режим спеціально відбирав таких виконавців, щоб людяність, гуманізм, моральні принципи “не заважали” проводити радянську політику на селі. Головне, щоб виконували усі накази партії, а за це їм на місцях була дозволена практично повна безкарність за злочини проти селян»¹.

Чиновний люд із шкури ліз, щоб переламати настрої по селах. Досить часто з метою залякування селян, вилучення із сіл осіб, котрі з точки зору влади становили загрозу для її планів, використовували судову систему. Так, 23 червня у с. Гнилиця (нині – Знам’янка) Прилуцького району на закритому судовому засіданні розглядалася справа чотирьох «куркулів». Їм інкримінували терор проти сільського активу, підпал клуні із фуражем, антирадянську агітацію і створення «контрреволюційного угруповання», яке нібито і скоїло вищеназвані злочини. Всі отримали по десять років суворої ізоляції, конфіскацію майна, заборону мешкати на батьківщині протягом 5 років по закінченню терміну ув’язнення². Показові суди влаштовували й над селянами, які не могли виконати планів хлібоздачі. Так, 27 жовтня 1930 р. кореспондент газети «Комуніст» поспішив повідомити читачам подробиці судового процесу над «куркулями» с. Більмачівки Бахмацького району, які «злісно не виконували твердих завдань з хлібозаготівель, не сплачували с/г податку та самооподаткування». Хоча підсудні доводили, що хліба в них нема, покази свідків говорили про інше: «Куркулі, обмолотившись, заховали зерно й відмовилися здати державі лишки та сплатити податки». Як наслідок – на неплатників чекала

¹ Майшев О. У Чернігові проведено круглий стіл «Люди правди. Супротив тоталітаризму і геноциду» / О. Майшев // Міністерство культури України [веб-сайт]. – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245023775&cat_id=244904002 (від 01.01.2016). – Назва з екрану.

² Колективізація і голод на Україні: 1929–1933... – С. 221–222.

сувора кара, а бідняки й середняки начебто раділи з присуду, вимагаючи покарання усіх, хто “не виконує законів радянської влади”»¹.

І все-таки успіхи колективізаторів були незначними, що знайшло своєрідне відображення на сторінках місцевої преси. Шпальти газет рясніли закликами до об'єднання в колгоспи, до боротьби з «ворожим елементом» і куркулями, до викриття «саботажників». Пильні сількори невпинно виявляли підступні наміри ворогів радянської влади на всіх рівнях. Окремі дописи вирізнялися дріб'язковістю, за якою, очевидно, приховувався рідкісний цинізм і прагнення звести особисті рахунки. Так, «Комсомольці» с. Щаснівки (тепер Бобровицького району) повідомили, що місцева вчителька Страдомська «до дітей попів, дяків, куркулів більш прихильна, ніж до бідняків. Учневі-бідняку Тулиголовцю не допомогла розв'язати математичного завдання, а попову дочку запрошує до себе додому і підучує»². Цей донос, вміщений у рубриці «Виявляємо шкідників», був далеко не одиноким. Матеріали, вміщені на шпальтах чернігівської газети «Червоний стяг», яскраво демонструють ставлення до класово ворожого учительства. «Управа Чернігівської окрфілії спілки робос [профспілка освітан. – Авт.] висловила догану вчительці Сновського району громадянці Друкар Г. Л. за те, що вона ховала свій соціальний стан (дочка крамаря), допомагала своїй сестрі влаштуватися студенткою ЧНО, мала зв'язок з батьками Сильченка як куркуля, за тісний зв'язок з куркулями, за виступ проти заходів радвлди, за релігійність (учить своїх дітей «закону божого»), вчителя Ріпкинського району Воедила як клясово-чужий елемент [...] виключено зі спілки і знято з роботи»³.

Отож, боротьба з куркулями не обмежувалася тільки сільськими теренами, а буквально пронизувала всі сфери тодішнього життя. Другим важливим заходом вважалася діяльність так званих «безвірників». На Прилуччині багато уваги приділяли, крім

¹ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів / [упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна]. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 244.

² Нове село. – 1930. – 25 січня. – С. 3.

³ Червоний стяг. – 1930. – 23 березня. – С. 4.

боротьби з «глитаями», антирелігійній «роботі», про яку писали у рубриках на кшталт «Руйнуємо фортеці облуди, темряви, нищимо кубла класового ворога»: «Робітники спілки будівельників у Прилуці [...] оголосили збір ікон. За один день знесли у клуб понад 2 сотні “богів”, щоб знищити їх і остаточно порвати з релігією»¹. Якийсь тов. Садошенко хвалився на ІХ-й Прилуцькій окружній партконференції (травень 1930 р.): «Ми по окрузі закрили майже всі церкви»². Щоправда, на цій же конференції наводилися і приклади «безобразного перекручування» у ході «атеїстичної роботи». У одному селі «актив в 10–11 годин ночі ходив по хатах, знімав ікони», «відкривав стрільбу»³, але такі «дрібниці» нікого не дивували й тим паче не хвилювали.

Ставка найчастіше робилася на молодь: її намагалися затягти до комсомольців, а останніх будь-якою ціною відірвати від родини, звичного середовища, використати як таран для руйнування підвалин селянського побуту. У молодіжному середовищі всіляко заохочувалося зречення батьків із так званих «колишніх людей»: «куркулів», одноосібників, служителів культу. Газети залюбки друкували документи на зразок: «Пориваю з батьком попом. Після довгих суперечок з батьком, що попує в с. Варва, щоб він покинув попувати, я переконався, що батько релігійний фанатик, і на нього ніякі докази не впливають. Пориваю будь-який зв'язок з батьком, бо він заважає будувати соціалістичне суспільство, бо він ворог»⁴.

Такі зречення не були формальним актом: у комсомольських «ячейках» пильно стежили, щоб їхні члени не підтримували жодних стосунків зі своїми «соціально ворожими» батьками. Чистки осередків стали буденним явищем. За 1929 р. тільки у Ніжинській окрузі було виключено або механічно вибуло 814 комсомольців. Головною причиною у звітних документах називали, як правило, «буржуазне оточення»⁵. У Чернігові під час чистки комсомоль-

¹ Правда Прилуччини. – 1930. – 9 січня. – С. 2.

² Держархів Чернігівської обл., ф. П-342, оп. 1, спр. 870, арк. 13.

³ Там само, арк. 22.

⁴ Правда Прилуччини. – 1930. – 2 січня. – С. 2.

⁵ Климівич Н. Процес «Спілки визволення України» та зростання селянського опору в умовах колективізації / Н. Климівич // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 6.

ських осередків студентської молоді підставами для виключення, як і слід було чекати, називалися: «батько-куркуль», «син колишнього торгівця», «за зв'язок з чужим елементом»; тільки один мав три догани за п'ятику і виявився ідейно не витриманим – бо «дихає він антисемітизмом»¹.

Юнакам із соціально благополучним походженням багато чого прощали. Навіть незнання азів політграмоти не вважалося підставою для виключення чи догани для тих, хто був членом комнезаму або керівником сільських комсомольців. Син бідняка, член Свидовецького (с. Свидовець, тепер Бобровицького району) осередку із 8 запитань, поставлених комісією, відповів тільки на два: «Яку участь приймав у громадській роботі?» і «Що вище на селі С. Р. [сільрада] чи КНС?» – відповідно: «Працюю по колективізації» та «КНС». Інші питання, які не виходили за межі мінімуму радянської політпросвіти: «Що таке нова економічна політика або неп?», «Що таке КІМ, КП(б)У, ВКП(б)?», «Чим комсомолец мусить відрізнятися від позапартійної молоді?», «Що сказав Ленін на 3-му з'їзді комсомолу?», «Що таке конституція?», незмінно отримували відповідь «Не знаю». Його, зрештою, виключили з лав «передової молоді», але за зв'язок «з чужим елементом», п'ятику й «фуліганство»².

Зате при різного роду перевітках ретельно фіксували будь-які вияви невдоволення політикою колективізації та розкуркулення: у партійних документах постійно фіксувалися вислови, які оцінювали як «куркульську агітацію»: «Колективи – це цілковита панщина, де буде управляючий, прикажчик та нагайка»; «До нас надсилають кацапів, які будуть на нас їздити, а самі будуть ходити в білих рукавичках»; «У влади засіла банда та й мучить людей, ми в колективах будемо жидівськими наймитами, будемо кріпаками, що заробили, то влада забере»³.

¹ Демченко Т. Процес «СВУ» крізь призму пропагандистських заходів на Чернігівщині (березень – квітень 1930 р.) / Т. Демченко, Н. Климович // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 331.

² Там само. – С. 331.

³ Держархів Чернігівської обл., ф. П-11, оп. 1, спр. 625, арк. 4, 9.

Молодь, особливо студентську, часто використовували для різних акцій на селі. Так, у середині січня 1930 р. Ніжинський ІНО направив десант своїх студентів по селах у кількості 7 «ударних груп» по 10 осіб у кожній для організації осередків безвірників¹. 25 березня того ж року майже 200 студентів Чернігівського будівельного технікуму «вогнетривалого» вирушили на село допомагати громадським організаціям боротися з опором куркулів².

Таким чином, зовсім не випадково усі наявні пропагандистські засоби, організаційні можливості були використані для того, щоб розколоти село. Хоча влада будь-якою ціною прагнула ізолювати тих, кого вона трактувала як «куркулів», нацькувати на них переважну частину селян-середняків та навіть незаможників, великих успіхів не здобула. У людей перемагав здоровий глузд. Сподіватися, що на Чернігівщині з такою важкою справою, як колективізація, впораються місцеві комсомольці навіть за умови керівництва з боку комуністичних осередків, було б наївним. Отже, на деякий час округи залишили в спокої: Харків задовольнився нечисленними й малопродуктивними з точки зору забезпечення зернопоставок колгоспами. Очевидно, що не менше важив для певного відступу затятих колективізаторів і селянський рух опору.

¹ Нове село. – 1930. – 13 січня. – С. 2.

² Червоний стяг. – 1930. – 2 квітня. – С. 3

«БУНТ ЗЕМЛІ»: СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ

Під час Української революції Чернігівщина, як відомо, перетворилася в один із важливих центрів селянського повстанського руху. П. Ісаков нарахував у регіоні 25 повстанських загонів, інформація про діяльність яких відкладалася в архівосховищах¹. Усій Україні були відомі імена отаманів Ангела і Галаки. У Сосницькому, Борзнянському, Конотопському районах протягом 1924 р. діяв партизанський загін Степана Несукая. Напади повстанців виявилися досить дошкульними для радянської влади: вони зуміли взяти на абордаж пароплав, що рухався по Десні, обстріляли потяг, вступали у бій із загонами озброєної міліції².

Сучасні історики твердять, що повстанський рух на Чернігівщині був досить потужним, і придушити його ГПУ спромоглося тільки в середині 1920-х рр. Зауважимо, що йдеться про організований рух, а не просто відчайдушні акції одинаків³. При такій розстановці сил радянські керманічі були змушені ретельно готуватися до здійснення суцільної колективізації. С. Кульчицький підкреслює, що керівництво ВКП(б) добре розуміло, що реалізація цієї вкрай непопулярної політики можлива лише «за допомогою силових засобів», відтак задалегідь «зброя, яка залишалася від воєнних часів, була “викачана з села чекістами”»⁴. Так, протягом грудня 1932 – січня 1933 рр. у селах України, особливо Київської, Чернігівської областей та прикордонних районів, вилучили 3,5 тисячі одиниць нарізної зброї⁵.

Проте як би ретельно не виявляли «політичних бандитів» і «ворогів народу», як не розколювали б суспільство за майновою ознакою, було зрозуміло, що по чернігівських селах залишалося чимало прихованої зброї, та й людей, які добре володіли нею, вистачало. Тому

¹ Ісаков П. Зведена таблиця селянських повстанських загонів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині в період 1919–1923 рр. / П. Ісаков // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 10–19.

² С-вій Дм. Партизанська війна на Чернігівщині / Д. С-вій // Наш Вік (Торонто). – 1950. – 22 липня. – С. 2.

³ Архирейський Д. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела / Д. Архирейський, В. Венцов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 17–46.

⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки... – С. 369.

⁵ Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори... – С. 116.

не важко було спрогнозувати реакцію селян на початок наступу на одноосібників.

Значні сподівання влада поклала на агітаційну роботу, якою планувалося охопити всю бідноту й середняків, забезпечивши собі підтримку на селі. Так, секретар Ніжинського окружного КП(б)У Співак у листі до секретарів Лосинівського та Бобровицького райкомів КП(б)У від 5 січня 1930 р. радив: «Нещадно, систематично викривайте всі спроби куркуля, викривайте класову суть боротьби куркульства проти колективізації, організуйте наймитство, бідноту й середняків для рішучої відсічі й боротьби з куркульством. Настирливо ведіть масову роботу серед відсталі частини бідноти, середняків й особливо серед жінок». Під час агітаційної кампанії рекомендувалося акцентувати увагу на «чітку класову установку», а масову роботу так розгорнути, щоб «робота всіх установ, організацій дихала б ідеєю колективізації, щоб все було просякнено колективізацією й підлегло б виконанню повністю плану»¹.

Для сільського загалу (за винятком купки комнезамівців та партійців і, звичайно, люмпенів, котрі прагнули пожитися за рахунок чужого добра) ідеї колективізації були незрозумілими й ворожими. Не можна собі навіть уявити такого вправного агітатора, який би умовив тверезомислячих, практичних сільських дядьків добровільно відмовитися від того, що складало сенс їхнього існування – землі, худоби, реманенту, самостійного господарювання. А оскільки прислані з міста робітники й самі до пуття не знали, навіщо так уже конче потрібно було засновувати оте колективне господарство, і як воно буде виглядати на практиці, то основними їхніми аргументами були матюки, перемішані з погрозами, та нагани. Отож, соціальне напруження на селі аж зашкалювало.

Документи партійних та радянських органів дають чимало прикладів реального опору в регіоні. Чернігівський публіцист В. Шкварчук у своїх книжках зафіксував численні прояви невдоволення діями влади на місцях і в центрі області. Це – лайки, погрози, прокльони,

¹ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / [упор.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур та ін.]. – Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2008. – Кн. 1. – С. 260–261.

уїдливі репліки на адресу більшовицького керівництва¹. Усі антирадянські висловлювання ретельно фіксувалися численними сексотами, а потім потрапляли до спецзведень ДПУ. З них дізнаємося, що «куркулі с. Заїзд Прилуцького району [...] кажуть: «У зв'язку з колективізацією знову повернеться панщина для селян, а нас, куркулів, не приймають в колективи тому, аби ми мали можливість зорганізувати вільне козацтво». Але виявляється, що й незаможні селяни-бідняки недалеко відійшли. Бідняк с. Подище цього ж району Андрій Радько прилюдно, на «пленумі» сільради заявив: «Радянська влада провадить колективізацію для того аби повернути права кріпосного порядку...»². Можна також навести чимало подібних думок, що озвучувалися в середовищі середняків. Влада трактувала такі настрої як прояви непокори й максимально оперативно реагувала на них. Так, протягом лише 1929 р. у Чернігівській окрузі слухалася 41 справа проти «куркулів та кримінальних елементів», які агітували проти колективізації, хлібозаготівель, індустріалізації³.

ДПУ ретельно відстежувало й усі випадки появи листівок, прокламацій, анонімок з погрозами на адресу надто заповзятих представників місцевої влади. Упродовж 1930 р. в УСРР зареєстрували 1 211 проявів цієї форми «селянського опору»⁴. Так, лише за перші двадцять днів року інформаційний відділ ОДПУ СРСР нарахував 49 випадків оприлюднення листівок з антиколгоспними закликами у Чернігівському, Кременчуцькому та інших округах⁵. У двох документах ДПУ для внутрішнього користування з вересня 1929 по березень 1930 рр., поміж інших прикладів, вміщені зразки листівок, які поширювалися на Чернігівщині. Так, у с. Стрільники Бахмацького району виявили листівку: «Приказываю немедленно вернуть все забранное имущество. Если этого не выполните, то будете висеть на столбах. А это огласите на собраниях»⁶. У с. Мала Загорівка Борзнян-

¹ Шкварчук В. Бунт землі... – С. 10–12.

² Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область... – Кн. 1. – С. 304, 306.

³ Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори»... – С. 124.

⁴ Васильєв В. Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) / В. Ю. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей – К., 2005. – Вип. 31. – С. 143.

⁵ Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори»... – С. 136.

⁶ Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні... – С. 412.

ського району в хату-читальню підкинули листівку від імені «козаків української національності» із закликом боротися проти колективізації¹. Зміст цієї листівки конкретизується в іншому документі: козаки заявляли, що навесні вони «прибудуть й будуть нищити колгоспи». Подібна прокламація була виявлена у приміщенні однієї сільради Вертіївського району. Агітація «глитайського елементу» заходила так далеко, що на Ніжинщині поширювалися чутки, що Київ уже захопили «поляки та Петлюра»².

Як би ретельно влада не чистила комсомольську молодь, але викоренити у всіх дух непокори, прищеплені від діда-прадіда уявлення про споконвічні селянські цінності, не змогла. Студенти Холминського сільськогосподарського технікуму (тепер Корюківський район) створили неформальну «Нашу плеяду» і випускали листівки із закликами до селян не поспішати до колгоспів: «Наближається час перевороту – будете вільними, потерпите трішки!»³.

Незгодні з політикою влади намагалися виїхати за межі населених пунктів, в яких вони мешкали. Це явище інколи набувало загрозливих масштабів. Наприклад, у лютому 1930 р. у деяких селах Прилуцької округи фіксувалися «втечі куркулів як в одиночному порядку, так і з родинами»⁴. З населених пунктів зникало по 10–15 осіб. У спецзведенні керівника Прилуцького окрвідділу ДПУ УСРР Миронова за 7 березня 1930 р. зазначалося: «За останні дні зареєстровані випадки втечі 21 куркуля, з яких один затриманий Дорожно-транспортним відділом ОДПУ. Відзначений випадок втечі куркуля з сім'єю, який залишив напризволяще тільки одну стару»⁵.

Пасивний опір час від часу переростав у відкриту конфронтацію з представниками влади на місцях. Фактично це був збройний опір – убивства, побиття, підпали – спрямований проти активістів і найбільш запопадливих колгоспних керівників. У статистичній довідці Інформвідділу ДПУ УСРР про терористичні прояви в Укра-

¹ Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні... – С. 426.

² Держархів Чернігівської обл., ф. П-11, оп. 1, спр. 625, арк. 34, 52.

³ Шкварчук В. Бунт землі... – С. 22.

⁴ Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори»... – С. 141–142.

⁵ Там само. – С. 146.

їні зазначалося, що протягом січня-листопада 1928 р. у республіці був зафіксований 351 випадок терору, з них 43 у Чернігівському, 6 – у Прилуцькому, 4 – у Ніжинському та по одному в Глухівському та Конотопському округах¹. Наступного року Чернігівська окружна прокуратура доповідала про ліквідацію 6 «контрреволюційних організацій», які ставили собі за мету повалення радянської влади, 3 організацій «петлюрівського» та ще 2 – «монархічного» змісту. Крім того, в окрузі нарахували 47 терактів, з яких 30 – убивства радянських працівників, а решта 17 – підпали².

На жаль, досить важко виокремити справжню інформацію про замахы та терористичні акти від пропагандистської тріскотні, якою були переповнені шпальти тодішніх газет. Складається враження, що суспільну думку свідомо націлювали на сприйняття самого слова «куркуль» як законну підставу для смертної кари. Городнянська районна газета «Комунар» поінформувала читачів про вбивства голови колгоспу у с. Дібровному, уповноваженого райкому партії у с. Хрінівка, міліціонера у с. Бурівці. Очевидно, що кожний такий факт використовувася для наступу на селян. Ось як колективізували с. Здрягівку цього ж району (зберігаємо стиль і висновки авторів): «На кожну вилазку класового ворога партійні та комсомольські організації, преса відповідали посиленням організаторської і політичної роботи серед селянства, рішучим наступом на куркуля. Так, після вбивства в Здрягівці комсомольця І. М. Кравченка редакція “Комунара” та райком комсомолу відрядили в село свої ударні бригади, провели там кілька зборів селян, організували “червоних сватів”, обходили з ними двори бідняків та середняків. До колгоспу вступили майже всі господарства. Повідомлення про це газета надрукувала під заголовком “Суцільна Здрягівка”³.

Прямим контрастом до цього майже ідилічного сюжету виступають матеріали про справжнє ставлення активістів до «класового ворога», вміщені у довідці заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона

¹ Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори»... – С. 92–93.

² Там само. – С. 124.

³ Дудко І. Верстаючи роки... 3 історії Городнянської районної газети (травень 1917 – травень 2007 року) / І. Дудко, Д. Якубенко. – Городня, 2007. – С. 19.

«Про випадки самосудів в районах України» від 26 червня 1933 р. Зокрема, у с. Рижики Чернігівського району у травні 1933 р. «за ініціативою групи активістів колгоспів були проведені обшуки у 7 бідняків одноосібників, запідозрених у крадіжках коренеплодів. У одного із них при обшуку виявили викопану картоплю. Активістами були затримані 5 чол. (2 при обшуку зникли). Затриманих доставили до клуні колгоспу, де забили кіллям й залізними прутами, внаслідок – всі 5 чол. вбиті. На наступний день було організовано пошук тих, що сховалися... Останніх затримали в лісі, доставили в комору колгоспу і також вбили. Ініціаторами і учасниками самосуду були 9 активістів-колгоспників»¹. Автор сучасної публікації зазначив, що «серйозного покарання навряд чи варто було б очікувати. Адже вбили не кого-небудь, а класового ворога. І вбили не просто так, а боронячи колгоспну продукцію»².

Незважаючи на режим терору, встановлений в українських селах, селяни неодноразово вдавалися до масових форм боротьби. На думку дослідників, найпоширенішими серед них «були зриви зборів з питань колективізації, розбір усуспільненого майна і худоби, колективні виходи з колгоспів»³. Варто звернути увагу на одну суттєву особливість цієї форми боротьби. Виявляється, що «головну роль у цих виступах відігравали жінки, тому нерідко масові виступи проходили, перш за все, як “жіночі бунти” чи “жіночі демонстрації”». ДПУ відзначало, що кожний третій селянський виступ був масовим жіночим. Справа полягала не стільки в тому, що жінки були лютими противницями колективізації, а в тому, що селяни сподівалися на більш поблажливе ставлення до жінок з боку влади. Характерною була ситуація, коли селяни подавали заяви про вихід з колгоспу і на запитання представників влади про причини виходу відповідали, що їх в колгосп не пускають власні жінки»⁴.

Потужна хвиля так званих «бабських бунтів» не оминула й Чернігівщину. У с. Шестовиця Чернігівського району «юрба селян в

¹ Колективізація і голод на Україні 1929–1933... – С. 562.

² Горобець С. Хроніка війни більшовиків з народом на Чернігівщині / С. Горобець // Світ-інфо: Чернігівська обласна газета. – 2015. – 22 жовтня. – С. 13.

³ Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні... – С. 81.

⁴ Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні... – С. 81.

500 осіб, переважно жінок, напала на бригаду, що вилучала майно у куркуля, відібрала всі речі і побила бригаду»¹. Найпотужнішим виступом такого типу стала «волинка» в селах Рогізки та Кучинівка Щорського району. Селянки повиганяли представників радянської влади і тримали оборону 10 днів – з 19 по 28 серпня 1932 р. Виступ придушувала «4-та чота 2-го окремого кінного дивізіону». Було заарештовано 47 осіб – 28 жінок і 19 чоловіків: «Всіх запхали у вагон і відправили для проведення слідства аж до столиці»².

Значно змістовнішими й відвертішими у порівнянні з інформацією тодішньої преси були спецповідомлення керівників окрвдділів ДПУ. Так, в одному з них, датованому 31 травня 1930 р., йшлося про повстання мешканців с. Боршна Прилуцького району. 29 травня 1930 р. місцеві жителі організували сільські збори, на яких вимагали «повернути глитаїв з виселки, повернути попа Лабунського з бупру [будинок примусових робіт. – Авт.], відкрити церкву, розпустити сільраду й розігнати колгосп». Не задовольнившись обіцянками представників влади, натовп у кількості 250 осіб рушив на Прилуки з гаслами «Зруйнуємо в'язницю, не залишимо каменю на камені». Їм назустріч виїхав загін міліції, який у с. Дідівці перейняв натовп, розсіяв і повернув назад. Вночі 30 травня загін піших та кінних міліціонерів зі зброєю в руках штурмував церкву с. Боршна, яка виконувала роль своєрідного штабу руху. Вранці операція завершилася арештом 25 активних учасників заворушень³.

Одне з найбільш відомих повстань, яке відбулося на початковому етапі колективізації і набуло значного резонансу, очолив Я. Рябченко. Про нього в українському незалежному часописі «Неділя» (виходив у Німеччині у 1951 р.) було вміщено статтю, у котрій легенди тісно переплітаються з дійсністю. Зокрема, автор прагне показати свого героя свідомим борцем проти більшовицького «ката». Колективізація й масові розкуркулення відкрили йому очі, адже він «власними

¹ Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 / В. Сергійчук. – Вид. 2-е, доп. – К.: Українська Вид. Спілка, 2003. – С. 101.

² Жіночий бунт: Масова волинка у селах Рогізки та Кучинівка: Істор. довідка. – Щорс: Щорська центр. бібліотека ім 40-річчя Перемоги, 2007. – С. 10.

³ Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції... – С. 166–167; Тилишак Володимир 1930. У.С.Р.Р. Повстання: Науково-популярні нариси. – К.: Смолоскип, 2016. – С. 143.

руками допомагав одягати московське ярмо на свій народ». Далі йдеться про встановлення контактів з 21-м чернігівським територіальним полком, курсанти полкової школи якого під командою майора Губаренка нібито відмовилися воювати з повстанцями і перейшли на їхній бік. Щоб придушити повстання з Москви, була надіслана дивізія внутрішніх військ. «Боротьба доходить до свого кульмінаційного пункту. Рябченко укріплюється в тому самому урочищі Замглаї, де недавно був загін Галаки. Бої між повстанцями і “пролетарською дивізією” продовжуються коло трьох тижнів». Далі автор зазначає, що дехто з повстанців під чужим прізвиськом зумів вирватися з лабет нещадного терору, встановленого ДПУ. «Є й такі свідки – учасники цих повстань, як П. Ч. чи І. Б., що після всіх поневірянь і мук, в часі Другої світової війни змогли вирватися з кліщів Москви на Захід». Зі статті можна зробити висновок, що він отримав інформацію саме від цих людей ¹.

Набагато реалістичнішою виглядає ця ж історія в інтерпретації В. Шкварчука. Яким Рябченко – уродженець с. Тупичів Городнянського повіту – був свого часу більшовиком, червоним партизаном, головою сілради, міліціонером і навіть чекістом, але така зразково-показова кар'єра з нез'ясованих причин увірвалася, і він знову почав господарювати на селі. Як і багато інших селян, Я. Рябченко сприйняв колективізацію як брутальне і нічим не спровоковане зазіхання на добро і свободу хліборобів. У нього знайшлося чимало однодумців по селах Городнянщини, зокрема колишніх червоних партизанів, сподівання яких на радянську владу розвіялися шцент. У Писарівському лісі зібралося 300–400 повстанців. Найбільшою проблемою виявилася нестача зброї. Вирішальний бій із загоном міліції, направленим із Городні, відбувся 28 червня 1931 р. Сам Рябченко був тяжко поранений і потрапив у полон. Його та ще 17 повстанців засудили до смертної кари. У зв'язку з цим повстанням В. Шкварчук оприлюднив ще одну інформацію, яка стосується значно пізнішої доби. У вересні 1989 р. Чернігівська обласна прокуратура реабілітувала усіх причетних до цього повстання, але у березні 1991 р. ска-

¹ Скуйбіда В. Пам'яті невідомих / В. Скуйбіда // Неділя: Український незалежний часопис у Німеччині. – 1951. – Ч. 13. – С. 8–9.

сувала свою постанову як помилкову, бо Рябченко та його товариші начебто таки були бандитами¹. Питання, ким же були повстанці проти колгоспного, як тоді часто обурювалися селяни, кріпацтва, кримінальними злочинцями чи борцями, з'ясовував О. Ясенчук. Автор не тільки опрацював доступну літературу та джерела, але й побував у селах, звідки походили повстанці, поблизу яких відбувалося повстання. Перед ним постала сумна, але типова картина: у с. Тупичів (це батьківщина Я. Рябченка) «місцеві мешканці в основному пригадують розповіді про “банду Рябченка”, але подробиці вже забули»², що й не дивно, враховуючи освіту й відповідне виховання кількох поколінь місцевих мешканців³.

Однак уже оприлюднені документи засвідчують, що цей рух досить свого часу глибоко позначився на житті городнянського села: у березні 1932 р. Київський окружний суд у м. Городня розглядав справу матері і сина Овчарів. Матері було 63 роки, вона – неписьменна і несудима. Її молодий (парубку 19 років) син характеризувався вкрай негативно: попри те, що Овчарів вважали заможними (у вирокі перераховується все їхнє майно, включно з чотирма «штуками» дрібної рогатої худоби), зазначається, що у 1928 р. хлопця судили за хуліганство, а в 1931 р. він «перебував у банді Рябченка». Далі з'ясовується, що вся заможність невеличкої родини уже в минулому: їхнє майно описане за «невиконання державних зобов'язань». У селян викликало природне обурення «вилучення» (так делікатно названо грабунок) сільським активістом П. Чехом – бригадиром по «виконанню різних політично господарчих кампаній» (гарна професія, нічого не скажеш!) – «деяких речей та одягу із скрині». Суд поквапився виправдати грабіжника, заявивши, що це зроблено «за невиконання твердих завдань по хлібозаготівлі». Стара мати лаяла бригадира, а коли у нього хтось підпалив клуню, то звинуватили Овчарів. Сину пригадали його «бандитське» минуле і запроторили на 8 років до ви-

¹ Шкварчук В. Бунт землі... – С. 25–28.

² Ясенчук О. Чернігівщина буремна: збройний виступ Рябченка – одне з наймасовіших повстань селян напередодні Голодомору // Ясенчук О. Сіверщина в боротьбі за волю: Нариси. – Мена: «Домінант», 2015. – С. 72.

³ Докладніше див.: Анатомія селянських повстань: Городнянське повстання 1931 р. під проводом Я. Рябченка / [упорядники О. Лисенко та Р. Подкур]. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2015. – 356 с.

правно-трудоуових таборів, а мати одержала 2 роки. Щоправда, Верховний суд УСРР, розглянувши касаційні скарги Овчарів, все-таки скасував рішення про покарання сина, бо жодних доказів, окрім свідчення Чеха, що юнак перебував у банді, не виявили¹. Це свідчить про те, як цинічно маніпулювали представники влади страхом перед повстанським рухом.

Радянська судова система виправдовувала будь-які злочини, вчинені «своїми», й була нещадною до «класово чужих елементів». Навіть у випадку, коли викачування хліба і заганяння до колгоспу перетворювалися на кривавий терор з боку сільських активістів, жертвами якого ставало населення цілих сіл, і судова система мусила хоч якось реагувати на ці злочини, то вироки були напрочуд м'якими, а, головне, нерідко й не виконувалися. Так, оприлюднені документи про «дикі злочини» колгоспного керівництва з с. Яблунівки Прилуцького району – Коваленка, Левченка, Варченка (ініціали відсутні), за що вони отримали аж по три роки ув'язнення. Яке ж було обурення потерпілих, коли вони зустріли на вулицях Прилук цих уже справжніх бандитів на волі². Розповідь колишнього мешканця с. Яблунівки Михайла Науменка, 1901 р. н., вміщена у третьому томі «вашингтонського» збірника свідчень про голод в Україні, конкретизує і поглиблює наше уявлення про суть тих «диких злочинів». На запитання, чи знає респондент прізвища людей, котрі розкуркулювали його батька, він відповів: «Це був голова сільської ради Коваленко Микола, а його помічник був Бондар Нечипор. Тоді, коли вони забрали батька й розстріляли, забрали тьотю, батькову сестру, Мар'яну, розстріляли, а нас, прийшли за пару неділь, викидали з хати. Викинули хлопчика мого брата, Альоша називався, [...] три роки він мав од роду. «ой хлопчик мав чоботи, було вдіте, то Боднар Нечипор зняв і сказав, що «він ще ногами теліпає проти советської власті!»³.

Проте ця аж надто очевидна, неприкрита, цинічна жорстокість в цілому зіграла свою роль: селяни, які загалом не були готові до

¹ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933... – С. 433–434, 665.

² *Сергійчук В.* Як нас морили голодом... – С. 68–74.

³ Великий голод в Україні 1932–1933 років: У IV т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т. I: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавч. директор Комісії Дж. Мейс. – С. 474.

організованої відсічі системі, котра зазіхала не лише на їхню власність, а й на саме існування, були залякані, кожний прагнув сховатися під ненадійним дахом своєї оселі. Будь-який вияв протесту, навіть у словесній формі, нещадно карався. Так, у січні 1933 р. згідно з постановою судової слідчої бригади облпрокуратури за фразу «колективізацію роблять для панщини, щоб ми були раби», було розстріляно 50-річного інваліда, безрукого Омелька Дігтяренка¹.

Все це аж ніяк не означає, що злочинів проти найбільш заповзятих активістів «колгоспного руху» взагалі не було. У газетах тих років часто трапляються повідомлення про винесення смертних вироків за вбивства активістів та колгоспного керівництва чи підпали. Проте доказів, що злочини вчинялися на «класовому ґрунті», практично немає. Історики запевняють, що була настанова зверху: всі подібні випадки з початку 1933 р. трактувати як куркульський терор².

Історія селянських повстань на Чернігівщині ще як слід не досліджена. Так, у статті С. Кокіна, вміщеній у збірнику «Розсекречена пам'ять», вміщена надзвичайно цікава інформація конотопських чекістів: «У с. Головеньки Борзнянського району існує повстанська організація, до складу якої входять майже всі куркулі села і хуторів, прилеглих до нього». За декілька днів у вищеназваному селі та Ядутах, на хуторах Галайбін та Чечель цього ж району «викрили» підпілля у складі майже 50 осіб. Ними буцімто керував «колишній офіцер царської армії» та «затятий український шовініст» селянин хутора Чечель К. Заруба, який нібито мав зв'язки із Києвом. На думку ДПУ, «на чолі “організації”» стояв «залишок не ліквідованих учасників СВУ в Києві». «Датою майбутнього повстання у спецзведенні було названо 1 серпня 1930 р.»³ Харківське керівництво ДПУ, яке побоювалося участі у справжніх чи уявних селянських виступах військовослужбовців Червоної Армії, наказало розпочати арешти у так званій справі «Весна». Розпочалися арешти у Конотопі, Чернігові, Харкові. В основному брали колишніх офіцерів, серед них було чимало уродженців Чернігівщини. Так було сфабриковано справу

¹ Шварчук В. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине... – С. 40.

² Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори... – С. 115.

³ Розсекречена пам'ять... – С. 75.

«Контрреволюційної організації “Лівобережний штаб повстанських військ визволення України (Борзнянський центр)”». Оскільки її головні осередки виявили на Чернігівщині – Чернігів, Ніжин, Конопотоп, Сновськ, Короп, Корюківка, Ічня, Вертіївка, Прилуки і Ромни, то й арешти тут носили наймасовіший характер. По цій справі у регіоні було заарештовано 3 400 «потенційних повстанців» і вилучено 1 682 одиниці зброї. Згідно з даними С. Кокіна, «переважну більшість заарештованих селян Чернігівщини також було розстріляно»¹. Історія з цим явно інспірованим ДПУ «центром», хоча людські жертви були, як і в кожному подібному випадку, справжніми, добре вкладається у тезу С. Кульчицького про те, що Сталін у ситуації, коли справа стосувалася України, «завжди діяв на випередження»².

Проте сили, здатні на Чернігівщині чинити масовий опір, не були остаточно зломлені. Надзвичайний інтерес у цьому сенсі викликає витяг із доповідної записки ДПУ УСРР від 1 лютого 1932 р. про ситуацію у Чернігівській області, де спеціально відряджена група керівників ДПУ УСРР виявила і ліквідувала 34 повстанські групи, 19 бандгруп, заарештувала 1 007 кримінальних злочинців і 224 терористів. Всього ж в області заарештували 7 861 людину, з них 2 456 куркулів³.

Отже, служба безпеки не стала чекати, коли ситуація у лісистому краї, із стійкими традиціями партизанського руху, розташованого на кордоні з Росією, стане неконтрольованою. Можна здогадуватися, які інструкції отримали керівники усіх обласних структур. До речі, це спостереження підтверджується і незадоволеним тоном постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р., в якій вказано на наявність «куркульських і петлюрівських контрреволюційних гнізд» «навколо міст Борзни і Мени»⁴.

Траплялися випадки, коли партійні функціонери середньої ланки виступали проти аграрної політики партії. 38-річний комуніст, завідувач оргвідділу Носівського райкому КП(б)У Володимир Яременко відкрито протестував проти розорення селян і закликав своїх

¹ Розсекречена пам'ять... – С. 77.

² Кульчицький С. Чому он нас уничтожал?... – С. 94.

³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали / [упоряд. Р. Я. Пиріг]. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – С. 60.

⁴ Там само. – С. 396.

однодумців до виходу з партії. Із зібраних ОДПУ свідчень випливає, що він практично усунувся від проведення хлібозаготівель у с. Лихачів, куди його направили на початку листопада 1932 р. Він нібито говорив своїм колегам: «Хлібозаготівлі настільки непосильні, що їх ніякими способами виконати не можна. У селянина вимагаєш хліб, а сам знаєш, що хліба у нього нема. Все це до добра не приведе. Я не можу йти проти мас. Селянство плаче від політики, що проводиться». Бунтар збирався здати свій партійний квиток, але, очевидно, його заарештували раніше¹. Цей демарш набув широкого розголосу в республіці. В. Яременка було зразково покарано. Його прізвище згадувалося навіть у сумнозвісній постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та у Західній області від 14 грудня 1932 р. серед імен «заарештованих зрадників партії на Україні як організаторів саботажу хлібозаготівель», яких керівники партії та держави зобов'язували «віддати до суду, давши їм від 5 до 10 років ув'язнення в концентраційних таборах»².

Через цей виступ і весь партапарат та державні органи Носівського району потрапили на «чорну дошку» ОДПУ та ЦК КП(б)У. На початку січня 1933 р. обласна газета «Більшовик» помістила замітку під промовистою назвою «Костюченко – ворог робітничої кляси». Це, як виявилось, колишній член Носівського бюро РПК і голова райпрофради, який не тільки не зумів організувати хлібозаготівлі у с. Коломійцеві (35% до плану), але й «не розпізнав “запеклого класового ворога – Яременка». Невдачу вже вигнали з партії, зняли з роботи, але авторові допису хотілося більше крові, він обурювався, що «ворога» недостатньо покарали³.

Відчувши небезпеку, частина місцевих керівників намагалася задалегідь звільнитися, щоб убезпечитись від переслідувань. Показовою є заява голови колгоспу ім. Василенка Пилипа Гардійка до райпарткому м. Борзни від 21 квітня 1933 р. про звільнення з посади. Своє рішення він обґрунтовував наступним чином: «До свого

¹ Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / [упоряд. Ф. Зубанич]. – К.: Вид. центр «Просвіта», 1998. – С. 165–166.

² Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали... – С. 477.

³ Більшовик. – 1933. – 3 січня. – С. 2.

призначення я ніколи не займався хліборобством, тож я думаю, що партійний комітет врахує мою заяву й надасть можливість де-небудь працювати за моєю спеціальністю, бо я не можу принести жодної користі і не хочу скомпрометувати партію та самого себе». Зазначимо, що П. Гардійко брав активну участь у революційних подіях, служив у Таращанському полку, був двічі поранений. Його як перевіреного бійця призначили головою колгоспу, проте він виявився неготовим до такої роботи. Свою заяву П. Гардійко завершує погрозою самостійно полишити посаду голови, якщо її проігнорують. «Нехай віддають під суд», – підсумовував посадовець¹.

Репресивні органи намагалися оперативно реагувати на «порушення партійної дисципліни» і несанкціонованого спілкування з «ворогами народу». Опубліковані дані ДПУ УСРР «про протидію хлібозаготівлям з боку комуністів і комсомольців у серпні-листопаді 1932 року» показують, що у Чернігівській області виступи проти ліній партії мали місце у 42 селах і 20 районах. У них звинувачувалися загалом 73 партійці та комсомольці. Цікаво, що 19 особам інкримінували відмову від виконання планів хлібозаготівлі, і практично всім (70 чоловік) приписували «опортуністичні настрої»².

І все-таки спроби привернути увагу до неподобств на місцях були непоодинокими, хоча жодних натяків на їх організованість не можна виявити. Деякі комсомольці як, наприклад, мешканець с. Осіч Бахмацького району вісімнадцятирічний А. Бурдюк написав скаргу до Наркомату робітничо-селянської інспекції, обурений побаченням: тут «ходять сотні голодних людей...». Але разом з тим, він вважав (настільки широко, важко судити), що це «робота контрреволюційної організації»³. Знову ж таки, важко утриматися, щоб не навести відповідь, на яку спромоглися бахмацькі керівники: у вересні 1932 р. вони доповіли Харкову, що то бродять голодні «члени сімей розкуркулених господарств та спекулянти»⁴. Відтак, все в порядку, так і має бути в робітничо-селянській державі.

¹ Держархів Чернігівської обл., ф. П-263, оп. 1, спр. 236, арк. 51.

² Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали... – С. 242.

³ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933... – С. 478.

⁴ Там само. – С. 672.

Керманічі політичних партій, представники ідейних течій українства, лідери, котрі могли б згуртувати народ, очолити його, програвши в ході революції 1917–1921 рр., опинилися у вигнанні, потрапили до в'язниць та концтаборів. Паралельно насадженню колективізації йшов інтенсивний процес згортання українізації. Він супроводжувався масовими арештами національно свідомої інтелігенції. Отже, очолити селян вже не було кому. До речі, про цю головну і визначальну причину невдач масового селянського руху наприкінці 1920 – початку 1930-х рр. значно відвертіше і переконливіше говорять на Заході. Так, виступаючи 18 вересня 2005 р. на «голодному обіді» в Чикаго архієпископ Олександр (Биковець) наголосив: «1933-ій рік прийшов не випадково. Він був наслідком розгрому політичного проводу української нації в 1920-х роках, наслідком трагічного кінця численних повстанських загонів на окупованій більшовиками Україні, наслідком убивства Головного Отамана Симона Петлюри в Парижі й полковника Євгена Коновальця в Роттердамі [останнє вбивство відбулося у 1938 р. – Авт.]. За розгромом політичного проводу наступив розгром свідомого заможного селянства шляхом т. зв. розкуркулювання, що почалося в 1928 році. Три роки активно боролось селянство проти цього новітнього кріпацтва, боролось в огні повстань, що їх криваво придушив окупант, щоб залякати все населення України.

1933-ій рік міг наступити тільки після ліквідації інтелігентського проводу в процесі Спілки Визволення України в 1930-м році та пов'язаного з ним терору над інтелігенцією. І, нарешті, цей страшний рік настав після розгрому ворогом Духовного проводу нації, що ним була Українська Автокефальна Православна Церква, від якої ГПУ вирвало новітнього пророка духовно-національного визволення, Велетня Духа Митрополита Василя Липківського в 1927-м році, а його достойного наступника Митрополита-аскета Миколая Борецького вже в 1930-м році заслало на Соловки, саму ж Церкву примусило “самоліквідуватися”, тобто перейти на становище напівлегальної, постійно переслідуваної і гнаної “буржуазної” інституції¹. Тут перераховані чотири фактори, які в сукупності своїй і за наявності злої

¹ Іменем мільйонів жертв голодомору // Віче (Іллінойс, Чикаго). – 2005. – 30 вересня. – С. 8.

та свідомої волі можновладців зумовили катастрофу 1933 р.: розгром політичного проводу, придушення селянського руху кінця 20-х – початку 30-х рр., знищення української інтелігенції і ліквідація УАПЦ. Стосовно ж можливості переростання розрізаних виступів у селянську війну, то сучасний дослідник В. Марочко назвав принаймні три причини, які дають відповідь на питання «чому ж народ не повстав»: по-перше, «селян штучно поділили на бідняків, середняків і куркулів, зіткнули їх між собою на “класовому фронті”»; по-друге, розгортанню повстанського руху завадив голод; по-третє, державний терор був такий потужний, що будь-які спроби виступів негайно придушувалися¹. Проте в цілому проблема селянського опору ще не знайшла свого наукового розв’язання. Зокрема, недостатньо вивчений повстанський рух на початковому етапі колективізації не дає змоги простежити динаміку й еволюцію протестних акцій селянства.

¹ Смертю смерть подолати: голодомор в Україні 1932–1933 / [керівник ред. кол. П. П. Панченко]. – К.: Україна, 2003. – С. 72.

НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ

Станом на жовтень 1931 р. суцільна колективізація в Україні була завершена. Але показники переможних реляцій стосувалися в основному степової та лісостепової зон. У прикордонних районах та на Поліссі вони не виглядали такими райдужними. Більшовики немовби примірялися до поліського села, з якого боку його краще проковтнути, але не поспішали із вирішальним стрибком. Така політика може мати кілька пояснень. По-перше, влада не мала достатніх сил для здійснення суцільної колективізації в усіх округах одночасно. Наявні кадри були кинуті на райони з потужним зерновим виробництвом. Тому влада поки що мусила вдовольнитися далеко не блискучими результатами: у 1932 р. було колективізовано близько 50% усіх селянських господарств. Динаміка зростання колгоспів вимальовується наступним чином: на 20 лютого 1930 р. до них увійшли 12% від загальної кількості господарств, на березень 1931 р. відповідно 25%, а в жовтні того ж таки року – 33%. У 1932 р. посіви одноосібників хоча й не на багато, але все ж перевищували обсяги колгоспних посівів¹.

У залежності від того, в яку регіональну категорію потрапляв той чи інший район, визначали і його місце у ході колективізації. Так, Варвинський район входив до складу Лівобережжя, на 10 квітня 1931 р. у ньому було колективізовано 46,8% селянських дворів і він потрапив до числа відстаючих, бо не дотягнув до 50% з гаком, а Ічнянський район із зони Полісся за показник 46,9% був відзначений серед кращих².

Жодної привабливості в очах селян і навіть новоспечених колгоспників праця в колгоспі не мала, бо забезпечити їх сталим заробітком не могла. Відтак склалася ситуація, контури якої чітко окреслив В. Кульчицький: «Держава знайшла сили, щоб загнати селян у артілі, але не спромоглася у перші роки існування колгоспного ладу нала-

¹ Остапенко І. С. Сільське господарство Чернігівщини за роки Радянської влади / І. С. Остапенко, А. Я. Радіоненко // Наукові записки. – Ніжин: Ніжинський педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя, 1957. – Т. X. – Вип. 1. – С. 89.

² Колективізація і голод на Україні: 1929–1933... – С. 327–328.

годити системне господарювання. Самих колгоспників стан справ у громадському господарстві мало турбував. Вони бачили, що їхня праця на колгоспних полях не компенсується державою. Тому їхні трудові зусилля зосереджувалися на тому, що вони встигли відвоювати у держави в 1930 р. – присадибній ділянці. Тут вони працювали з ентузіазмом, присадибна ділянка хоч якоюсь мірою рятувала їх від голоду»¹.

Владні органи, покликані здійснювати контроль за виробничим процесом у колгоспному секторі, пробували розібратися, які ж прибутки одержали колгоспи, але зазначивши, що начебто у Новобасанівському районі вартість трудодня досягла 1 крб. 60 коп., а в Прилуцькому – 1 крб. 03 коп.², відмовилися від цього наміру через недосконалість і заплутаність обліку праці. Надзвичайний інтерес щодо організації праці в колективних господарствах і ширше економічної доцільності їх насадження становить «Записка ДПУ УСРР про організаційно-господарський стан колгоспів за матеріалами агентурного вивчення їхньої діяльності за 1931 р.» В ній на 74 сторінках розкривається жахлива ситуація, яка ілюструється численними прикладами, взятими з усієї УСРР. По Чернігівщині – це відомості про колгоспне життя Бахмацького, Малодівицького, Новгород-Сіверського, Понорницького районів. Виявляється, що в колгоспі «Червона роща» на Новгород-Сіверщині вартість трудодня впала з 1 крб. у 1930 р. до 39 коп. у 1931 р.; у колгоспі «Свой труд» (у документі вказано і село цього ж таки району – Покровка) аналогічні показники знизилися з 80 до 50 коп. У першому випадку мали місце 3 096 прогулів, у другому – 5 160. У с. Покровка, крім того, загинуло 75% врожаю на площі 95 га «через несвоєчасний і неякісний посів»³. Не менш убивча характеристика і по колгоспу ім. Жовтня Малодівицького району. Тут звинувачувалося правління, яке «складається із куркульського і антирадянського елемента». Воно «провадило роботу, спрямовану на розвал господарства колгоспу». Безпосередньо цим «ворожим елемен-

¹ Кульчицький С. В. Голод 1932 р. в затінку голодомору – 33 / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 78.

² Колективізація і голод на Україні: 1929–1933... – С. 277.

³ Розсекречена пам'ять... – С. 130–131.

там» інкримінувалося умисне розбазарювання кормів, що призвело до виснаження і часткової загибелі худоби, поганий догляд за сільськогосподарським інвентарем і недбалість при збиранні врожаю¹. Ознайомлення з ретельно підготовленим секретним документом переконує, настільки безнадійною і непривабливою виглядала ідея колгоспного будівництва на практиці.

Пильні сількори, які, мабуть, були щиро переконані, що колективізація здійснювалася в інтересах селян, стикаючися з прямо протилежними фактами, обурювалися: «В с. Шаповалівці Борзнянського району Конотопської округи в СОЗі “Переможець” правління цього СОЗу Мажара К., Яценко Н. та голова сільради Розинка тільки й роблять що пиячать, а наймити в СОЗі ходять босі та голі, нікому за них турбуватися»². З іншого боку, керівництво мало тільки один засіб заохочення незаможників – дивитися крізь пальці на грабунки, мародерство, знущання, які вони чинили на селі. Це був одночасно і спосіб «кров’ю» прив’язати до себе людей. В одній з книжок В. Шкварчука наведені огидні й моторошні факти про знущання активістів с. Вовчик Олишівського району. 11 «бідняків» тримали у страху мешканців села не згірш яких-небудь бандитів. Складається враження, що мордуючи людей, вигадуючи все нові види катувань, вони зовсім забули про високу мету – забезпечити заможне життя, а просто задовольняли свої примітивні, ниці бажання. Хоча газета «Молодой коммунар» і вихваляла їх за «соціалістичні методи роботи», але зрештою вовчківських активістів таки засудили, хоча навряд чи вирок був надто суворим³.

Переглядаючи компартійні документи, знову й знову натрапляємо на численні факти здириництва. Восени 1932 р. активісти с. Велика Дівиця (тепер Прилуцького району) «зламали замок до хати» селянки І. Жадко, в якої було п’ятеро дітей і чоловік-інвалід, забрали 4 мішка картоплі, 2 пуди пшениці, 2 пуди проса, кобилу⁴. У цій ситуації тотального, освяченого партійними та державними постано-

¹ Розсекречена пам’ять... – С. 179.

² Колективізація і голод на Україні... – С. 323.

³ Шкварчук В. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине... – С. 36–37.

⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки... – С. 452.

вами терору можна тільки дивуватися мужності селян, які виходили з колгоспів. З офіційного документа видно, що на осінь 1932 р. у 27 районах Київської області було подано 6 874 подібних заяв, з них по Ічнянському району – 500, Дмитрівському відповідно 450, Остерському – 300, Носівському – 200 ¹.

Знавши поразки у спробах навести лад у виробничому житті колгоспів, численні уповноважені спільно з сільським активом заходилися ще з більшим завзяттям виконувати плани хлібозаготівель і розкуркулювати селян, які не хотіли записуватися до колгоспів або ж чимось іншим викликали незадоволення у нових господарів села.

Зберігся унікальний документ – лист селянина с. Крехаїв Остерського (тепер Козелецького) району Микити Тавлуя до «Всеукраїнського старости» Г. Петровського від 27 травня 1932 р. Два мотиви тісно переплітаються у цьому крикові душі доведеного до відчаю чоловіка: «Я хочу жити, но не можна, умираю з голоду», – так драматично починається лист. Автор описує страждання односельців, які потерпали від «настоячої голодовки», помирили від голодного тифу. Голод руйнував сім'ї, традиційну мораль: «... Я не рад жити, і зараз жінка противна, а діти страшні вороги, бо коли я сижу день не ївши і в'яжу сітку, а тільки покурю і зап'ю водою, а тут вештаються діти й плачуть, кажуть, пойти, де-небудь купиш хліба або картошки – і це все як ножом в серце, нащо я вас на світ пустив, думаю, і становиться жалко. [...] Іду до базару в Остер (20 км), купляю мішок картошки і тут міліція забрала. Отут до огню і підлито смоли, щоб було жарче. Тепер один в одного крадемо корови, кури, телята і все поріжемо і поїмо, а тоді разом здихають».

Водночас селянина обурює безгосподарність колгоспного й районного начальства, безладдя, марнування результатів тяжкої праці. «Сівби, – виявляється, у двох місцевих колгоспах, не починали, бо ніхто не йде на роботу, як голодні, коні в селян дохнуть, нічим догодувать, потому що сіно і продукти од селян отобрали і картошку погноїли». Висновки М. Тавлуя свідчать про глибоке розуміння ним ситуації: «Нема кому заглянуть із центра, а може так надо, не знаю,

¹ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933... – С. 536.

но я смотрю і віжу, кругом гибель, а не жизнь, коли земля родить, а урожай хтось должен забрать і звести на свалку, як картошку».

Дільничний прокурор Прибилов (у документі ініціали відсутні) двічі доповідав ВУЦВК з цієї справи. Заперечуючи факт голодувань, він визнавав наявність тифу і «недостаток» хліба. Упорядники збірника документів стверджують, що «заперечливі або прикрашені відповіді з місць, поряд з цілком правдивими, були характерними для того часу». Хоча прокурор врешті дійшов висновку про невідповідність дійсності фактів, наведених у листі, але на долі селянина це ніяк не позначилося – він невдовзі після того, як відправив листа, помер від голодного тифу¹.

Компартійне керівництво вже влітку 1932 р. збагнуло, що мирним шляхом очікуваного врожаю із «зернових фабрик» України вони не отримають. І причина зовсім не в тому, що республіку спіткав неврожай чи стихійне лихо: насильницькими методами зігнані в колгоспи хлібороби нічого не отримували за свою працю, а отже, й працювати не бажали. Простіше кажучи, запровадження колгоспного ладу зруйнувало аграрний сектор економіки. Незважаючи на це, Кремль не збирався зменшувати плани хлібозаготівель. Натомість влада вдалася до звичних драконовських заходів. У сумнозвісній постанові ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. вказувалося (цитуємо мовою оригіналу): «1. Приравнять по своему значению имущество колхозов и кооперативов (урожай на полях, общественные запасы, скот, кооперативные склады и магазины и т. п.) к имуществу государственному и всемерно усилят охрану этого имущества от расхищения. 2. Применять в качестве судебной репрессии за хищение (воровство) колхозного и кооперативного имущества высшую меру социальной защиты – расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией всего имущества. 3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении колхозного и кооперативного имущества»².

¹ Там само. – С. 671.

² Колективізація і голод на Україні: 1929–1933... – С. 499.

Скільки людей потерпіло від впровадження «закону про п'ять колосків» на Чернігівщині ще не з'ясовано, хоча відомо, що жертвами його досить часто були діти. Мешканка райцентру Ічня М. Дем'яненко пригадувала: «Восени іноді вдавалося зібрати в полі трохи зерна, яке висипалося з колосків. Це було досить небезпечно, бо поля охоронялися, і за колоски могли відправити у тюрму, а то й розстріляти. Тому туди посилали малих дітей, сподіваючись, що вартові їх не чіпатимуть. Мене, наприклад, одного разу наздогнав об'їждчик на коні і перетягнув пугою так, що я потім цілий тиждень не могла піднятися з ліжка»¹.

Факти свідчать, що влада як на місцях, так і центрі добре була обізнана, що розпочався голод, але значно більше вболівала за виконання плану хлібозаготівель. Заслуговує на увагу точка зору В. Марочка: «Політичне керівництво УСРР визнало факт голоду в республіці ще весною 1932 р., але з другої половини 1932 р. почало замовчувати основну його причину – обсяги і темпи хлібозаготівель, на яких налягала Москва і які набули ознак геноциду проти селян»².

Таким чином, наприкінці 1932 р. боротьба за хліб (у більшовицькому розумінні, звичайно) вступила у вирішальну фазу. Про справжнє ставлення Москви до проблем України та її керівництва свідчить лист Й. Сталіна до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 р.: «3) Самое главное [Тут і далі підкреслення в тексті. – Авт.] сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50 райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы руководить районами, Косиор все время лавировал между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот – долавировался до ручки. <...> Плохо по линии советской. Чубарь – не руководитель. Плохо по линии ГПУ.

¹ Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / [упоряд.: Т. П. Демченко, Л. О. Легецька]. – Чернігів: КП «Видавництво "Чернігівські обереги"», 2003. – С. 20.

² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки... – С. 440.

Реденсу не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, про-тив партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей»¹.

У геополітичне мислення «батька всіх народів» ніяк не вписувалася доля мільйонів простих людей, які потерпали від голоду, хвороб, непосильної праці на колгоспних полях і в таборах, зі страхом очікували, що скоро буде з'їдена остання картоплина... Він значно більше переймався продовженням збройної боротьби з Ю. Пилсудським (у якій зазнав поразки у 1920 р.) зізнавався у недовірі до всієї «петлюрівської» КП(б)У.

Заради справедливості, треба відзначити, що ставлення партійно-радянського керівництва УСРР до проблем села не було таким цинічно байдужим, як у кремлівського керманіча. У листі до В. Молотова та Й. Сталіна від 10 червня 1932 р., написаному, до речі, у Прилуках, Голова ВУЦВКу Г. Петровський визнав, що побувавши під час посівної кампанії в Прилуцькому, Лохвицькому, Варвинському, Чорнухинському, Пирятинському і Малодівицькому районах (половина з них входять тепер до складу Чернігівської області), він був вражений побаченням: «Однако мы знали, что выполнение хлебозаготовок на Украине будет нелегкое, но то, что я теперь увидел на селе, говорит за то, что в этом деле сильно переборщили у нас, перестарались. Я был во многих селах этих районов и везде видел, что порядочная часть села охвачена голодом. Немного, но есть и опухшие от голода, главным образом бедняки и даже середняки». Адресант визнає

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні... – С. 285–286.

також факт заборони з боку НКШС (Наркомату шляхів сполучення) на поїздки за хлібом в РСФРР та БСРР. Г. Петровський просить у московських можновладців допомоги: «Поэтому я прямо ставлю перед Вами вопрос – нельзя ли оказать помощь украинской деревне в размере двух или, в крайнем случае, полутора миллионов пудов хлеба. Если эту помощь можно оказать, то партия имела бы за собой не только бедняков, но и всех середняков против наших классовых врагов и, без сомнения, коллективизация укрепилась бы»¹. Проте такі прохання, обґрунтовані, до речі, піклуванням про успіх колективізації, а не долею селян, викликали у Й. Сталіна тільки лють і зайві підозри щодо українських керівників. Жодних реальних кроків для того, щоб зупинити наступ голоду на українські села у 1932 р. зроблено не було.

Відтак важко не погодитися з формулюванням суті головних факторів, котрі зумовили людиноненависницьку політику Сталіна щодо України. Радянське керівництво збиралося «вичавити» «максимальну кількість хліба», мотивуючи свої заходи потребою модернізації і необхідністю забезпечити продовольством населення міст. Інша мета – це «репресивна чистка усіх сфер суспільства», що мотивувалася «засиллям» прихованих українських націоналістів та інших ворогів².

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні... – С. 198–199.

² Шаповал Ю. Доля як історія / Ю. Шаповал. – К.: Генеза, 2006. – С. 128–129.

ОСОБЛИВОСТІ ГОЛОДУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Одним із факторів, який прискорив утворення Чернігівської області, було хронічне відставання районів Полісся від темпів суцільної колективізації. Радянське керівництво вимагало, щоб у найкоротші строки усупільненими були понад 50% усіх господарств регіону, однак наприкінці січня 1931 р. жоден район Полісся не відповідав зазначеному критерію. Так, на 1 березня 1931 р. у Коропському і Корюківському районах колективізували по 8,6% всіх селянських дворів, Городнянському – 9,7%, Остерському – 10,5%, Козелецькому – 11,8%¹. Натомість на момент створення Чернігівської області рівень колективізації господарств зріс до 47,3%, що все ж таки не дозволило залишити останнє місце серед семи областей УСРР за темпами колективізації. Аналогічною ситуація була й по виконанню плану хлібозаготівель (64,4% від річного плану станом на 6 грудня 1932 р.)².

За умов потужного тиску московського центру на харківське керівництво така ситуація виглядала особливо небезпечною. Упорядники підготовленої на основі документів особових фондів В. Молотова і Л. Кагановича книги «Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр.» підкреслюють, що Сталін не просто знав, а керував голодом³. Серед численних телеграм, котрі складають кістяк видання, віднаходимо згадки і про Чернігівщину. Так, 21 листопада 1932 р. В. Молотов телеграфував С. Косіору (копію телеграми, до речі, надіслали до Чернігівського обкому Маркітану): «Нельзя терпеть такого положения, что целая область, а именно Черниговщина, пошла в четвертой пятидневке не вперед, а попятилась назад, снизив хлебазаготовки с 4,5 тыс. тонн до 3,6 тыс. тонн. Надо кого-нибудь из наиболее ответственных партруководителей немедленно направит в Черниговщину. Может быть, временно командировать Скрыпника

¹ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933... – С. 302.

² Ткаченко В. В. 1933-й: Хроніка голодного геноциду / В. В. Ткаченко // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 1. – С. 119.

³ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / [за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала]. – К.: Генеза, 2001. – С. 5–6.

или Любченко?»¹. Для чернігівських селян такі формулювання приховували смертельну загрозу. Про те, як діяли, спираючись на місцеве керівництво, посланці КП(б)У піде мова далі.

Партійно-радянське керівництво області переймалося аграрними проблемами, докладаючи усіх зусиль для здійснення суцільної колективізації. Інтенсивність використання усіх примусових, незаконних, негуманних методів різко зросла. Перед вели партійно-радянські керівники, котрі добре розуміли, що чітко виражене незадоволення Кремля повільними темпами зростання колгоспів, а, найголовніше, низькими показниками хлібозаготівель, означає для них опалу, втрату посади, партійного квитка, а, можливо, й життя. Тому й старалися не за совість, а за страх. Незважаючи на те, що станом на 25 жовтня 1932 р., згідно з далеко не повними даними, в області за нездачу хліба вже було засуджено 4 000 чоловік (по 110 на кожний район)², на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 30 грудня 1932 р. було вжито додаткових заходів для посилення хлібозаготівель. Документ складається з трьох пунктів: «1. Просити ЦК ВКП(б) дозволити виселення з Чернігівської області трьохсот сімей куркулів. 2. Вислати з Чернігівської області злісних елементів і куркулів (без сімей) в кількості п'ятста чоловік. 3. Вважати за необхідне збільшення складу міліції в Чернігівській області»³. До речі, у спеціальній постанові ЦК ВКП(б) про виселення чернігівських «куркулів» було зазначено, що пропозицію вніс т. Косіор⁴.

Як прямий результат цих заходів в області різко зросла кількість осіб, «засуджених у справах, заведених органами ДПУ і міліції, у зв'язку з хлібозаготівлями». Якщо у серпні-жовтні 1932 р. таких набралось 406 чоловік, то тільки за листопад того ж таки року на Чернігівщині засудили 1 406 осіб⁵.

Здавалося, що далі закручувати гайки вже нікуди, але початок 1933-го року ознаменувався новими бідами. В обласній газеті з красномовною назвою «Більшовик» у номері за 1 січня святкові мате-

¹ Командири великого голоду... – С. 241–242.

² Сергійчук В. Як нас морили голодом... – С. 48.

³ Там само. – С. 155.

⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні... – С. 537

⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні... – С. 463.

ріали поступилися місцем рубрикам під грізними гаслами «Ворогів народу – карати з усією силою революційного закону», «Розтрошити куркульський саботаж, цілком виконати план хлібозаготівлі». Різкій критиці піддавалося новгород-сіверське, понорницьке, носівське, козелецьке районне начальство. Вважалося, що через невиконання планових завдань і засилля «куркульської зграї» у «найганебнішому стані» опинилися колгоспи у селах Баба (нині – Покровське) Менського й Радвино Сновського районів. Боротьба з «ворогами» не обмежувалася тільки критикою в газеті. На її шпальтах повідомлялося про засудження до розстрілу голови колгоспу в с. Ново-Тарнавське Нетяжівської сільради Прилуцького району – «сина куркуля»¹. 2 січня 1933 р. була вміщена інформація про виконання смертного вироку над «куркулем» із с. Звеничів (тепер Ріпкинського району)². Розстріл став звичним засобом «перевиховання» несвідомих свого класового обов'язку селян, а також допомагав приховувати правду про дійсний стан справ.

Загалом радянська преса замовчувала голод. Це так, але на сторінках обласної газети вміщувалися матеріали, котрі важко витлумачити інакше, як ознаки голодової катастрофи. Ось інформація, що з'явилася 24 липня 1933 р. Якийсь Хілобок сигналізував, що у григорівському колгоспі «Червоний вартовий» (Варвинський район) погано організована охорона врожаю. Вартові самі зрізують колоски і копають картоплю. Голова колгоспу потурає «багатим» куркулям і підкуркульникам, які крали колоски. А в Добрянці (тепер Ріпкинський район) виїзна сесія обласного суду «на підставі закону уряду та ВЦІК'у з 7 серпня 1932 р. засудила злодія Семена Маслянкова до розстрілу»³. Ще один «злодій», сторожуючи погріб з картоплею у колгоспі імені Першого травня (с. Дягова Менського району), умудрявся «тичкою з гвіздком» витягувати з погребя по картоплині. Його вчинок трактувався, як вкрай небезпечний, бо «багато за ніч натягав картоплі»⁴. Можна собі уявити, якими багатими, ситими й небезпеч-

¹ Більшовик. – 1933. – 1 січня. – С. 1.

² Більшовик. – 1933. – 2 січня. – С. 1.

³ Більшовик. – 1933. – 24 липня. – С. 2, 4.

⁴ Більшовик. – 1933. – 2 листопада. – С. 3.

ними були «куркулі», які зрізали колоски і потайки тягали з погребів картоплю!

Здається, що «куркулям» відмовляли навіть у праві бути людьми в прямому розумінні цього слова. Увагу авторів цих рядків привернув заголовок «Куркульський пес біля колгоспної комори». Яке ж було здивування, коли виявилось, що «пса» звали «куркуль Михайло Шульга» і він сторожував у богданівському колгоспі «Незаможник» (Прилуцький район)¹. Затяті активісти із с. Бобровиця (тепер входить у межі Чернігова) до списку куркулів зарахували й «колишню дворянку» Лідію Іванівну Аполонову, яка до революції володіла 50 десятинами землі, садом, великим будинком. Житло віддали під колгоспні ясла, там же жінка й мешкала². «Викинути» її з колгоспу означало позбавити даху над головою, але над цим ніхто не задумувався.

Відчуваючи підтримку зверху, сільський актив не соромився звинувачувати у посібництві куркулям навіть правоохоронні органи. Так, секретар партосередку одного з сіл Понорницького району поскаржився на працівника райпрокуратури, котрий посмів надіслати до сільради запит, на якій підставі у «куркуля Мозгового» вилучили «деякі речі». Що може бути красномовнішим за назву допису «Геть куркульських прибічників з апарату прокуратури»³. Судді Осмоловському вказали на неприпустимо м'який вирок (3 роки), який він виніс одноосібнику, котрий «пробрався до жита колгоспу “Правда” (с. Мамекине Новгород-Сіверського району) і “зривав колоски”»⁴. Ревнителі «соціалістичної законності», про яку так багато розводилися в ті часи, та й пізніше, мали добре подумати, перш ніж наважитися на справедливий вирок.

Не оминало переслідування й співробітників ОДПУ. 13 квітня 1934 р. відбулося закрите судове засідання Надзвичайної сесії Харківського обласного суду у справі працівника Кролевецького ОДПУ І. Демиденка, якому інкримінували привласнення грошей, співпрацю з соціально-ворожими елементами, антирадянські виступи проти

¹ Більшовик. – 1933. – 8 травня. – С. 3.

² Більшовик. – 1933. – 2 березня. – С. 2.

³ Більшовик. – 1933. – 11 лютого. – С. 2.

⁴ Більшовик. – 1933. – 12 серпня. – С. 1.

колективізації. Свідки стверджували, що в грудні 1932 р. йому на зберігання передали вилучені під час обшуку цінності на майже 91 крб. Кошти І. Демиденко так і не передав ні райуповноваженому, ні до банку, натомість частенько відвідував місцеву крамницю «Торгсин». Справу ускладнило його походження (з родини середняка) і тесть, який вороже ставився до колективізації, бо втратив під час її проведення більшу частину своїх земель. Однак вирок виявився достатньо м'яким – звільнення з роботи, заборона працювати в органах ДПУ, утримання вартості зниклих цінностей, примусові роботи строком на 1 рік¹.

На 1933-й рік радянська влада вже добре навчилася замітати сліди, вишукувати якісь прийнятні причини для прикриття своїх дій. Очевидно, що катастрофа, яка спіткала село, поставила під загрозу майбутній врожай. У Чернігові, і не тільки тут, вирішено було мобілізувати студентів на сільгоспроботи. Але як примудрилися подати цей захід, ідея якого, поза всяким сумнівом, народилася в бюрократичних кабінетах. Газета «Більшовик» 27 червня 1933 р. під заголовком «Наслідуйте приклад Чернігівського інституту!» писала: «Ми, студенти, викладачі й професура Чернігівського інституту соціального виховання підтримуємо ініціативу Тимірязівського інституту й оголошуємо себе мобілізованими на час літніх канікул в розпорядження політвідділів МТС та радгоспів для того, щоб краще провести політлітну та збиральну кампанію. Викликаємо Ніжинський та Глухівський інститути соцвиху і педагогічні технікуми області наслідувати наприклад». Виклик підписали директор інституту М. Мірошниченко, від професури – І. Караханін, від студентства – В. Жук². Студентську молодь, очевидно, записували в «легку кінноту», яка охороняла колгоспні поля від «розкрадників врожаю».

Тільки у другій половині того «проклятого» року тон преси починає потроху змінюватися. Тепер більше пишуть про «здобутки» колгоспного будівництва, передовиків і т. п. Успіхи «досягалися» на тлі Голодомору, який лютував немовби у паралельному світі – жодної

¹ Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області, спр. 997-П, 62 арк.

² Більшовик. – 1933. – 27 червня. – С. 4.

інформації про харчову катастрофу на селі не потрапляло на сторінки преси. Восени боролися за виконання плану картоплезаготівель. Виявилося, що через «куркульський саботаж» і «волячі темпи» у Новгород-Сіверському районі 20% зданої бульби було пошкоджено та погнило, її «забуртували» не дотримуючись вказівок¹. Це робилося після страшного голоду. Отже, колгоспна система впроваджувалася із значно більшими втратами й муками, ніж це прийнято вважати. Навіть голодне випробування не змушувало селян ставитися до колгоспного добра, як до свого. Наприкінці листопада газета знову звертається до актуальної теми – зберігання врожаю: у колгоспі «Друга п'ятирічка» (с. Салтикова Дівиця Куликівського району) «під зерносховище зайняли церковний будинок. В будинок зсипали вогке насіння. Підлога псується. Вікна повибивані. Під час великих злив у будинок набиває дощ і псує насіння. Незабаром будуть сніги і насіння буде в заметах»². Щоправда, може бути й інше пояснення подібним фактам безгосподарності: колгоспники були настільки виснажені, що виявилися нездатними на продуктивну працю, а численне начальство стежило тільки за тим, щоб вони чогось не вкрали.

Пряма відповідальність за голод, спричинені ним страждання, людські втрати, економічні збитки лежить, безумовно, на керівниках СРСР та слухняних виконавцях їхньої волі. М. Попович слушно зауважив, що утаємниченість голоду є важливою складовою частиною московської аграрної політики: «Убивці і кати – провідники цієї політики – жодним словом ніколи не проходилися про голод, але достатньо ясно сформулювали партійні позиції». Вчений наводить типові висловлювання А. Яковлева, М. Хатаєвича, С. Косіора і робить висновок: «Фанатична готовність переступити через гори трупів, через трупи цілих поколінь, зв'язаних із минулим і тому *не гідних жити*, пояснює виняткову жорстокість тих людей старого більшовицького гарту, які стали активними провідниками сталінської політики»³. Але над ними, звичайно, вивисувалася постать головного вождя і ката – Й. Сталіна.

¹ Більшовик. – 1933. – 1 листопада. – С. 3.

² Більшовик. – 1933. – 28 листопада. – С. 1.

³ Попович М. Червоне століття... – С. 328–329.

Головні цілі влади і людей докорінно розходилися: перша прагнула будь-якою ціною дотягти до «справної» цифри показники колективізованих, виконати плани хлібозаготівель, а населення думало тільки про виживання. В умовах голоду, господарського занепаду, безладдя й свавілля колективізацію вдалося завершити лише в червні 1934 р., коли в області усеуспільнили понад 70% селянських господарств і 77% посівних площ¹.

Таким чином, найбільш інтенсивно колективізація відбувалась з кінця 1932 р. і до середини 1934 р., тобто тоді, коли на Чернігівщині, як і по всій Україні лютував голод. Звідсіля випливає найголовніша, на нашу думку, особливість Голодомору у новопосталій області: тут колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі й Голодомор повністю співпали у часі. Звичайно, що й для всієї України вищеперелічені складові партійно-державної політики в аграрному секторі досить тісно пов'язані часовими рамками. Але, мабуть, ніде не трапилося так, що все це відбувалося одночасно.

¹ *Остапенко І. С.* Сільське господарство Чернігівщини за роки Радянської влади... – С. 90.

ГОЛОДОМОР ЗА СВДЧЕННЯМИ ОЧЕВИДЦІВ

Наприкінці 1980-х рр. в Україні починає формуватися новий корпус джерел з історії Голодомору – свідчення очевидців. Дослідники вважають, що ці специфічні людські документи можуть слугувати важливим джерелом для з'ясування масштабів того чи іншого явища, визначення ступеня впливу його на суспільство, глибини закорінення в народній пам'яті. На думку вчених із Асоціації усної історії (США) – одного з провідних інститутів у цій галузі, усна історія – це ділянка досліджень та метод збирання, зберігання й інтерпретації голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого. «Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передував писемності, й одним з найсучасніших, починаючи із записів на аудіоплівку у 1940-х рр. та до цифрових технологій XXI століття»¹.

У сучасній Україні найбільш інтенсивно цей метод застосовують якраз при вивченні історії колективізації та Голодомору. Чи не першу усну інформацію про перебіг голоду на Чернігівщині (м. Бобровиця) було оприлюднено за кордоном у 1952 р. Семен Чередниченко розповідав: «Всього з населення Бобровиці вимерло з голоду 1933 року до 300 людей, яких ховали у спільних могилах по 30–50 трупів у кожній»².

На початку 1990-х рр. майже одночасно вийшли друком два значні за обсягом видання: у Вашингтоні – тритомник, який упорядкували Джеймс Мейс та Леонід Герец (перевиданий у 2008 р.)³, а в Києві – Народна книга-меморіал Л. Коваленко та В. Маняка⁴. Тільки

¹ Пастушенко Т.В. До створення Української асоціації усної історії / Т. В. Пастушенко // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 231.

² Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років / М. Вербицький. – Лондон: ДЮБРУС у В. Британії, 1952. – С. 66.

³ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine: 3 vols. / [ed. for Commission by J. E. Mace and L. Heretz]. – Washington, D.C.: US Government Printing Office, 1990. – Vol. 1. – 582 p.; Vol. 2. – 1990. – P. 583–1166; Vol. 3. – 1990. – P. 1167–1734; Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. / [виконавчий директор комісії Джеймс Мейс]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т. I. – 2008. – 838 с.; Т. II. – 2008. – 814 с.; Т. III. – 2008. – 782 с.; Т. IV. – 2008. – 622 с.

⁴ 33-й: Голод: Народна книга-меморіал / [упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк]. – К.: Рад. письменник, 1991. – 584 с.

у цих працях представлено понад 1,2 тис. свідчень очевидців подій кінця 1920 – початку 1930-х рр. з різних куточків України, зокрема й Чернігівщини. Перше чернігівське видання під назвою «За них скажемо» було упорядковано С. Реп'яхом і з'явилося у 1993 р., а десять років потому його перевидали у започаткованій серії книг «Пам'ять народу неубієнна»¹. До створення подібних книг активно долучилися науковці, краєзнавці й активісти Бахмацького, Менського, Ніжинського, Прилуцького, Ріпкинського і Щорського районів². Чимало свідчень, записаних від мешканців Чернігівщини, можна знайти на сторінках багатотомного документального видання «Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив», які впорядковує професор о. Ю. Мищик, а видає Києво-Могилянська академія³. Варто згадати добрим словом і доробок С. Горобця – збірник матеріалів про голод в селі Петрушин Чернігівського району, добірку свідчень, зібраних О. Лозовим у с. Жовтнєве (нині – с. Дмитрівка) та Вороського (нині – с. Світанкове) Прилуцького району, зусилля працівників Чернігівської обласної бібліотеки ім. В. Г. Короленка та деяких районних бібліотек⁴.

На жаль, після 2008 р. потік подібної літератури зменшився: з одного боку, через природні причини – відійшли у вічність носії спогадів і знань, а з іншого – на заваді стала зміна політичного курсу. Нині, як нам здається, настав час впорядкування наявного масиву

¹ За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині) / [упоряд. С. Реп'ях]. – Чернігів: КП «Видавництво “Чернігівські береги”», 2003. – 96 с.

² Голодомор 1932–1933 рр. на Бахмащині. Спогади очевидців / [упоряд. Л. Журба]. – Чернігів: КП «Видавництво “Чернігівські береги”», 2008. – 80 с.; Запалой свічку, Україно! Голод 1932–1933 років на Менщині: свідчення очевидців. – Мена, 2007. – 59 с.; Український голодомор: факти, наслідки, дослідження / [укладач В. Швець]. – Ніжин: Міланік, 2007. – 83 с.; Очевидці голодомору свідчать (1932–1933 роки на Прилуччині). – Прилука, 2003. – 119 с.; Трагічні сторінки нашої історії. Голодомор 1932–1933 років / [упоряд.: З. Пінчук, Г. Тамилко]. – Ріпки: Ріпкинська районна друкарня, 2008. – 196 с.; Жіночий бунт. Масова волінка у селах Рогізки та Кучинівка: Історична довідка / [уклад.: І. Стасенко, І. Артеменко]. – Щорс, 2007. – 20 с. та ін.

³ Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / [упоряд. Ю. Мищик]. – К.: Вид-дім «КМ Академія», 2003. – 296 с.; Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3 т. / [за ред. Ю. Мищика]. – К., 2004. – Т. 2. – 443 с.; Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив [У 10 т.] / [за ред. Ю. Мищика]. – К., 2006. – Т. 3. – 432 с. та ін.

⁴ Горобець С. М. Петрушин за часів голодомору 1932–1933 років. Документи, матеріали, спогади / С. М. Горобець. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – 184 с.; Лозовий О. М. Заборонена пам'ять (свідчення очевидців колективізації та Голодомору на Прилуччині) / О. М. Лозовий. – Чернігів: КП Вид-во «Чернігівські береги», 2008. – С. 96.

свідчень, створення на їхній основі узагальнюючих праць, використання набутих знань для проведення політики декомунізації. Про щось же мають думати нащадки людей, які свідчили про голод та безчинства комуністичної влади у прилуцьких селах із зразково-радянськими назвами – Жовтневе та Воровського. Ремига Уляна, 1910 р. н. розповідала: «Моя сім'я переселилася на хутір Воровського від безземелля, яким ми страждали у Петрівці. Та стати господарями не судилося і тут. Через колективізацію. Як люди не хотіли іти в колгосп! Криком кричали, проклинаючи тих, хто її придумав. Та страх примушував робити все. [...] Не погода, а активісти були причиною голоду 1932–1933 років. Це вони пограбували людей до нитки. Вони примусили людей їсти макуху, чичевицю, гнилу картоплю і буряки. Люди падали як дрова. Я була пухла і ледь-ледь пересувалася. Не витримав голодомору мій батько...»¹.

Спогадів людей, народжених на початку ХХ ст., які вже були дорослими на час колективізації, збереглося дуже мало. Однак свідчення людей старшого віку, зафіксовані у вже згадуваному «вашингтонському» тритомнику дуже подібні за змістом і стилем викладу до вищеподаного. «Анонімний оповідач» 1905 р. н., уродженець с. Синявка (тепер Менського району) в подробицях описав своє та життя своїх рідних за часів колективізації й голоду. Як і всі, пішов до колгоспу, бо боявся «висилки», та ще й «обкладали податками, обкладали, що не мав чим платити», і то було «спеціально» зроблено².

Аналіз опублікованих свідчень дає підстави стверджувати, що практично для кожного респондента голодовка нерозривно пов'язана із насильницькою колективізацією, розкуркуленням, безкінечною «хлібовикачкою», наругою та стражданнями, а винуватцем чи призвідцем того зла усі вони визнають сталінський режим. Навіть ті, хто згадували про несприятливі погодні умови та неврожай (посохло, затопило, були рясні дощі), не забували й про активістів (буксири, червону мітлу, бригади, сільську раду, бригадирів, незаможників), які вигрібали хлібні та й інші їстівні припаси, тягли загребущі руки до майна, руйнували оселі, били, знущалися тощо.

¹ Лозовий О. М. Назв. праця. – С. 78.

² Великий голод в Україні 1932–1933 років... – Т. I. – С. 766–767.

Панас Реп'ях, 1916 р. н., який пережив голод у с. Макіївка Новосівського району, розповідав: «Добре пам'ятаю, що після жнив 1932 року з нового врожаю колгоспникам дали по 200 грамів на трудодень, засипали насінневий фонд, відвели значну частку зерна для виконання плану хлібозаготівель. Цілі валки підвід, вантажених повнобокими мішками, попрямували з моєї рідної Макіївки на станцію Лосинівка. Сільське керівництво з гордістю говорило, що з завданням упоралось. Та буквально через кілька днів надійшла вказівка про зустрічний план хлібозаготівлі. Те ж саме керівництво кинулося виконувати і його. Залишилися в коморах тільки насіння та всякі відвійки. А тут чергове розпорядження: державі конче потрібен хліб! Де ж його взяти? В колгоспі нема. Отож, треба було брати в людей. А де ж він у людей, коли їм дали всього по 200 грамів на трудодень? Колгоспники так і сказали. Тоді й пішли по дворах активісти. Хапали і гребли все, що потрапляло до рук. Нишпорили в погребях, коморах, на горищах, рили землю ключками й шомполами.

В таких умовах люди все ж так-сяк дотягнули до різдвяних свят. А в лютому місяці чи не в усіх оселях було, як кажуть у нашому селі, хоч шаром покоти. Про хліб і говорити нічого. Закінчилась картопля, вичерпалися мізерні запаси буряків, моркви, капусти. По селу ходив не привид голоду, а сам голод, гострозубий, з чіпкими лапами, нещадний»¹.

Літня жінка з Борзнянського району пригадувала: «Причиною голоду був не неврожай, вродило непогано. Але ходили активісти з палками і забирали все-все: макуху, квасоллю, не кажучи вже про хліб та картоплю. Забирали навіть одяг, який потім продавали на торгах. Продукти і майно забирали під виглядом штрафів за невиконаний план хлібозаготівель. Говорили, що ми підводили свою країну»².

Чимало людей і через багато років не змогли ні забути, ні пробачити тієї наруги й безсоромного грабунку. Мешканець с. Брусилів Чернігівського району так розповів про трагедію своєї родини і односельців: «Хліб забрала бригада, особливо лютували Сулими. Одежину, де ліпшу, теж забирали собі. У сестри були гарні вовняні хустки.

¹ За них скажемо... – С. 25–26.

² Пам'ять народу неубійenna: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр.) ... – С. 7.

Сулим їх собі забрав. Вони трохи здавали державі з вилученого, а здебільшого забирали собі. До 1932 р. у батька вже нічого не було. Почали голодувати. Вимирали селяни цілими сім'ями.

Але навіть тоді, коли у людей вже не залишилося хліба, ходили по дворах. Бувало, заходили до хати, у кого що-небудь варилося у печі, виймали горщик: тут-таки, посеред хати, його розбивали! А коли людей стрічали на вулиці, то дивувалися і казали: “Ти що, ще не здох?”. Тоді навіть слова не було такого “вмер”, всі казали “здох”. Люди не вмирали, а здихали»¹.

Чого тільки не вживали селяни, аби вижити. Олександр Милько з с. Вишеньки Коропського району так описав типовий раціон селянських родин та й вигляд села: «Багато людей тоді помирало, коли стала з'являтися перша зелень. Їли все підряд і прощалися зі світом. Ми, діти, рвали щавель, калачики, лопуцьки. Шлунки боліли, пекли. А ви б бачили дерева у 1933-му: листя на них не було, бо люди, як гусінь, об'їдали їх: пекли з них оладки, просто товкли і їли»².

Єдиною надією на порятунок від голоду у багатьох сім'ях була корова. Тому так часто повторюється цей мотив у спогадах багатьох людей. Я. Ковалець записав спогади Василя Петровича Харченка із с. Глибокого Талалаївського району, якому у голодне лихоліття було 8 років: «Як вижив і не збагне. Падав знесилений прямо на дорозі. Його піднімали люди, які були при силі, і відносили додому. А щоб піднятися, мало одних липових листків, лободи і кропиви. Врятувала тоді Василя, його братів і сестер, батька і матір корівчина, яку вдалося придбати. Та через деякий час її вкрали з хліва. “Казав я тобі, у хаті треба корову ставити, а ти – в хлів”, – сердився тоді Петро Мартіянович, батько Василя, на свою дружину»³. Хто не мав корови, намагався домовитися з власниками, вимінюючи речі на молоко. Жителька с. Дубовий Гай Прилуцького району Катерина Кодола прига-

¹ Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр.) ... – С. 91–92.

² Пам'ять народу неубієнна: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні очима дослідників і свідків: Чернігівщина: Зб. матеріалів. – Чернігів: Вид-во «Сіверщина», 2008. – 933 рр.) ... – С. 118.

³ *Ковалець Я.* Моя родина в тридцять третьому / Я. Ковалець // Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні) / [редкол.: О. Веселова та ін.]. – Київ; Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2002. – С. 575.

дувала: «У малих [у родині було троє дітей. – Авт.] була гарна одежа, красиві чорні хустки в квітах, зелені, білі скатертини, простирадла. Мама все це поміняла на їжу. Було віднесе красиву хустку до людей, які тримали корову, дадуть банку молока й десятків зо два картоплин, от і вся плата за неї. Мама принесе цю їжу, дасть по склянці молока та по картоплині на увесь день, ми й сидимо дома, а сама йде в кол-госп на роботу...»¹.

Чимало стареньких дідусів і бабусь, розповідаючи про ті жахи, не могли збагнути, як вони вижили. Василь Кошовий, який голод пережив у с. Хотинівка Носівського району, вважає за велике чудо, що не вмер: «Під час колективізації, у нас відібрали хату, все забрали. Нас за шкірки викинули з хати. Пам'ятаю, якісь поли (настили для спання, традиційні в українській хаті), на яких ми спали. Не знаю, на чиєму полу я качався, стогнав, кричав, разом зі своєю сестрою. Як я вижив, сам не знаю. Люди із здоровим організмом за тиждень-другий голодовки поробилися хворі, бо нічого було їсти. Мені не віряться тепер, що могло таке бути – є господарство, село, хата, а їсти зовсім нічого. Як це так? Пам'ятаю, плентався я вулицею, дійшов до якогось тину, сів на нього, перевалився в город. Там знайшов якийсь кущик і став його довбати. Знайшов в землі стару картоплину. Зрадів і з'їв її. Більше нічого не пам'ятаю, мабуть, заснув»².

Без перебільшення можна твердити, що увесь жах, цинізм, диявольська жорстокість, які часто трапляються саме в переламні періоди історії, сконцентрувалися в епізоді, що його оприлюднено на сторінках книги «Смертю смерть подолали». Дія відбувалася у с. Верескуни Ічнянського району, а розповів про неї М. Купріяненко: «Зайшов у село хлопець років п'ятнадцяти-шістнадцяти, дуже слабкий. На ньому вошей стільки, ніби вони з народження на тілі його плодилися й множились, й поселився хлопець у жолобі воловому. От керуючий радгоспом наказує Шібіті: “Одведи цю інфекцію, закопай – за це одержиш пайку хліба”. І радий старатся Шібіта – поклав

¹ Очевидці голодомору свідчать (1932–1933 роки на Прилуччині)... – С. 27.

² Пам'ять народу неубійна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині / [упоряд.: Т. Демченко, І. Карпова, Л. Легецька]. – Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2006. – С. 54.

хлопця на підводу й повіз до ями цвинтарної. А хлопця очі відкриті й плачуть... Шібіта мерщій у яму його перекидає, давай закопувати. У хлопця ще стачило сили руками землю з лица відкинути тричі. Шібіта й каже: “Помирай, інфекція, бо хмара повзе – буде дощ”... Й закидав Шібіта хлопця, одержавши пайку хліба. Про випадок цей мені батько розповів, коли ще живий був»¹. Ця розповідь у концентрованому вигляді містить усе, що складає саму сутність голодування: повна беззахисність одних, цинічна байдужість тих, хто при владі, й огидна легкість, з якою завжди знаходяться треті, здатні закопати живцем дитину.

За умов, коли цілеспрямовано вилучали всі істівні продукти, голодування ставало неминучим. Уявлення про те, що голод своїми чорними крилами зачепив тільки південні, зернові райони, було піддане суттєвому коригуванню. Завдяки спогадам мешканців центральних і північних районів Чернігівщини картина вимальовується значно об’єктивніша. Тут також панував голод, бо політика, зрештою, була одна на всіх. Але, на щастя для тамтешніх жителів існувало більше природніх можливостей для виживання: ліси, луки, річки, озера, болота. «Голод набрав великого масштабу. Люди ходили пухлі. Але на нашому хуторі ніхто не вмер з голоду. Вижили, дякуючи коровам, риби і листям, траві та квіткам. Харчувалися лободою, щавелем, кропивою, квітом конюшини, калачиками з верби (вербові бруньки). Коров’яче молоко розводили напополам з водою. Нашій великій сім’ї виживати було особливо тяжко,” – пригадував житель хутора Цегеля поблизу с. Блистова Менського району².

В одному з тематичних збірників серії «Пам’ять народу неубієнна», присвяченому тим, хто проявляв «людяність у нелюдяний час», оприлюднені свідчення людей про допомогу голодуючим – зазвичай, це були батьки, бабусі, сусіди, добрі люди, які давали шматок хліба, картоплину чи півсклянки молока, але майже ніколи не згадували про представників влади³. Для них прояви гуманності могли завер-

¹ Смертю смерть подолали... – С. 237.

² Пам’ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр.)... – С. 54.

³ Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження: Зб. док. і матеріалів / [упоряд. С. В. Бутко, С. І. Федусь]. – Чернігів, 2009. – С. 62–113.

шитися арештом. Голова колгоспу з с. Переяслівка Ніжинського району, який наважився роздати посівний матеріал голодуючим, мусив тікати з села¹.

Отже, ми маємо підстави говорити тільки про певні особливості, але аж ніяк не про відсутність голоду у тому чи іншому регіоні. Цей висновок підтверджується і на документальному рівні. На 15 березня 1933 р. офіційно вважалося, що в Чернігівській області «найбільше вражені харчовими труднощами» села або хутори Стольне, Бігач, Удівка, Семенівка та «Ленінська сільрада» Березнянського, Шаповалівка і Борзна Борзнянського, Яблунівка, Рудівка, Дубовий Гай Прилуцького, Рожнівка Ічнянського, Кладьківка та Химо-Рябушине Ніжинського, Ловинь, Грибова Рудня Добрянського районів – усього 6 районів і 930 родин. Серед «менш вражених» районів названо Носівський, Бобровицький і Бахмацький. Ще два райони з цієї другої, нібито «благополучної», групи не вказані. Окрім того, виявляється було ще 9 районів, у яких «споживаються різне збіжжя-сурогат»². Якщо припустити, що не від гарного життя селяни раптом почали харчуватися сурогатами, то слід визнати, що такими скупими словами, ховаючись за всілякими недоумками, влада визнала наявність голодової ситуації у 20 районах області. У липні 1933 р. оргбюро Чернігівського обкому КП(б)У доповідало ЦК КП(б)У про «важке продовольче становище» у 14, здебільшого південних, районах області³.

Безсумнівно, жителям лісо-степової зони довелося зазнати більшого горя. Так, серед голодуючих була жителька Борзни, доярка колгоспу «Червона Зірка» Єфросинія Ситник. На її руках було троє малолітніх діточок, старший син перебував в лавах Червоної армії. Зароблених нею 170 трудовнів було замало, щоб прогодувати родину. У скрутну хвилину вона звернулася за допомогою до голови колгоспу Кононенка, який натомість жодним чином не прореагував на звернення жінки. Ця байдужість ледь не коштувала Є. Ситник життя (хо-

¹ Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження: Зб. док. і матеріалів / Упоряд. С. В. Бутко, С. І. Федусь. – Чернігів, 2009. – С. 93.

² Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: Зб. док. / [упоряд.: Л. Коноваленко, А. Морозова, Н. Полетун] // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 41–42.

³ Там само. – С. 47.

тіла вчинити самогубство). У схожій ситуації перебував конюх цього ж колгоспу Наум Фурса, батько п'ятьох дітей. Не маючи засобів для існування, він намагався виїхати з села для пошуку роботи. Голову колгоспу Кононенка звичайно викликали до ДПУ, де він давав пояснення та навіть зобов'язали видати 20 сім'ям харчі (10 центнерів гороху та 5 центнерів відходів зерна), проте чи могло це реально вплинути на загальний стан справ¹.

Не кращі справи були у Борзнянському дитячому містечку. Обстеження його роботи (серпень 1933 р.) показало незадовільний стан харчування. Дітям давали не більше 300 г хліба замість належних 400. Райспоживспілка розбазарювала наряди на хліб, діти не були забезпечені городиною і їли тричі на день майже винятково гречану юшку. Адміністрація відправляла дітей носити снопи без будь-якого догляду. За такого харчування уникнути трагедії було неможливо. Один з хлопців 10-ти років дуже хотів їсти, тому наївся сирих буряків, а ввечері вихователька дала йому подвійну порцію гречаного супу й недогледіла, що діти передали йому й свої порції. В результаті дитина вночі померла².

Навіть перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітан змушений був визнати наявність голоду на Прилуччині. У доповіді на II обласному з'їзді колгоспників-ударників він заявив, що у с. Яблунівка «дуже жахливий стан», але винуватців було віднайдено серед куркулів, контрреволюціонерів, петлюрівців, махновців, «які шкодили, які свої сили спрямовували із-за угла, розперезалися вовсю»³. Проте із невеличкої газетної замітки можна вивести зовсім іншу причину. Виявляється, що села Білошапки, Переволочна, Охіньки, Сергіївка, Рудьківка, Яблунівка вже давно були у чорних списках, як найвідсталіші по виконанню плану хлібозаготівель. Причина традиційна – «куркульський саботаж». Але місцеві партійні функціонери Тойбеншляг, Крисько, Якуб, Рихтер були вчасно відправлені туди

¹ *Горох М.* Голодомор 1932–1933 років на Борзнянщині / М. Горох // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2009. – Вип. 11. – С. 71–72.

² Держархів Чернігівської обл., ф. Р-323, оп. 1, спр. 329, арк. 6, 8.

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / [керівн. кол. упоряд. Я. Р. Пиріг]. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 541.

уповноваженими, і хліб державі здали, попередньо відібравши його у голодних, змучених людей¹.

Отже, голод панував по всій області. Звичайно, траплялися окремі села, де він менше давався взнаки, але, на жаль, не вони визначали загальне становище.

Втім, мешканці Сіверського краю добре знали, що лютий голод спіткав селян усю Україну. Люди з різних районів свідчать: «Великий голод був у Полтавській, Сумській, Дніпропетровській областях. Через наше село йшли жінки з дітьми і просили їсти»². Значна кількість цих нещасних подорожніх помирало прямо на дорозі, у бур'янах. А відтак ця обставина робить вкрай проблематичним більш-менш точні підрахунки померлих від голоду, бо жодного обліку жебраків, які «брели» шляхами Чернігівщини, не велося. Достеменно відомо, що багато їх скінчило свій земний шлях саме тут.

Доведені до відчаю чернігівські селяни вирушали на пошуки кращої долі. Вони їхали на Донбас та у південні області УСРР. Але чимало переселенців змушені були повертатися назад. Жителька с. Безуглівки Ніжинського району розповіла: «Нам погано жилося і ми поїхали у Таврію. Там жили у хліві в якоїсь жінки. Потім маму взяли на роботу свинаркою і ми жили у свинарнику. Але там теж почався голод, і ми повернулися у 1934 р. до рідного села»³.

Виїзд селян до Росії, Білорусії було заборонено, але ДПУ відслідковувало й міграцію всередині республіки. Так, у спеціальному донесенні ОДПУ від 22 січня 1933 р. В. Балицький (голова ДПУ УСРР) повідомляв, що в Чернігівській області виїзд зареєстровано в 9 районах, 68 селах. Усього виїхало 1 541 самітних людей, 146 родин⁴.

У вересні 1933 р. була ухвалена постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про доприселення в степові райони». Від Чернігівської області (Березнянський, Борзнянський, Добрянський, Ічнянський, Козелецький, Коропський, Корюківський, Ріпкинський, Семенівський райони) до сіл 9 районів Донецької області мало бути «доприселено» 4 тисячі ро-

¹ Більшовик. – 1933. – 6 листопада. – С. 3.

² Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр.)... – С. 43.

³ Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр.) ... – С. 57.

⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали... – С. 615.

дин. Населення Менського, Кролевецького, Остерського, Ніжинського, Носівського, Сновського, Путивльського і Новгород-Сіверського районів (теж 4 000 сімей) мали стати «донорами» для Бердянського, Велико-Білозерського, Генічеського та Ново-Празького районів Дніпропетровської області¹. Питання, куди поділося населення цих районів, в документі не ставилося. У контексті нашого нарису відповідь на нього очевидна: померли від голоду. Ймовірно, тому, що не так уже багато населення залишалося і в Чернігівській області – знову ж таки без будь-яких пояснень – переселення до Донецької області було відкладено на I квартал 1934 р., а натомість вирішено було заселити села останньої 3 500 родинами із Івановської області РСФРР². «Чверть переселенців, які зосереджувалися у Старобільському районі, повернулися до Росії, побачивши катастрофічні наслідки голодомору»³.

Згадують люди і про речі вже зовсім жахливі: людодіство, як матері залишали своїх дітей у містах, щоб вони вижили, а потім все життя каялись та шукали своїх кровинок, як люди безбожно крали харчі у своїх же близьких, як сусіди втрачали божу подобу і вбивали дітей за пучечок цибулі, нащипаної на чужому городі. До наших днів дійшли надсекретні справи про канібалізм у ті страшні роки. Протягом 1933 р. за цей злочин до трьох – п'яти років «позбавлення волі з перебуванням в концентраційному таборі» засуджено було 1 483 людодіди, з них 22 – у Чернігівській області. Іншим давали 10 років ув'язнення або виносили смертний вирок. У Чернігівській області таких виявилось 7, а в Київській – 400⁴.

Переважає більшість свідчень – це розповіді про пережиті страждання, адресовані нащадкам. Відчувається, що у респондентів – стареньких дідусів та бабусь – поєднуються бажання озвучити те, що накопало на душі, висловити свій докір тим, хто відібрав у них дитинство, юність, родичів, перетворив життя на пекло, і прагнення

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали... – С. 930–931.

² Український хліб на експорт: 1932–1933 / [упоряд.: В. Сергійчук]. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 332–333.

³ Марочко В. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі... – С. 89.

⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки... – С. 39.

передати свій гіркий досвід, застерегти молодих від повторення трагедії. Перечитуючи ці спогади, бачиш, що люди нічого не забули, що тодішні рани так і не загоїлися. Це, як на нас, один з головних аргументів на користь максимально повного висвітлення трагедії.

М. Руденко із с. Трудове на Ріпкинщині розповіла про долю своєї землячки Олени Семенівни Сидоренко: «Її чоловік – Петро та син, якому було 18–20 років, померли від голоду. Це було справжнє нещастя. Їй довелося прожити з цими спогадами все життя»¹. Задумаємося над буденним фактом: ця жінка не мала від держави навіть мізерного матеріального відшкодування за втрату рідних, яке давали вдовам і матерям бійців і командирів Червоної армії, полеглих у роки Другої світової війни. Їй не належало й жодної моральної компенсації, бо для влади її чоловіка і сина мовби й не існувало, якщо голоду не було, то і жертв ніяких теж не мало бути...

Інтерес викликають колишні комсомольці й комуністи, які покались, усвідомили свою провину. В. Кравченко, якого внесли у список «Людей правди», у гранично відвертій книзі «Я вибираю волю» (україномовне видання 1948 р., Канада) так відтворив свої почуття, викликані власним досвідом колективізатора в Україні: «Одного разу мені припало виголосити “лекцію” про одну фазу цієї історії Партії перед відповідальними членами Первоуральської округи. Мусів кривити душею, [...]. Тема моя була “Комуністична Партія в боротьбі за колективізацію хліборобства”. Засвоївши собі повно відповідних цитатів з урядової історії, прочитавши Сталінові про цю справу промови, іду до набитої народом аудиторії й – брешу, бо мушу, – не більше, як годину.

Кожна брехня роз’ятрувала напівзагоєні рани моїх власних переживань під час переводження колективізації й її наслідку – голоду. Брешучи, відчував, немов роблю собі кпини з тих дітей з напухлими животиками, що між ними я працював, з тих трупів, що їх бачив покладаних у селах на купи. Але через весь час промови я вірив, що й мої слухачі знають, що я брешу. І мої слова, і їх оплески однаково

¹ Пам’ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині... – С. 64.

були фальшиві. Це так багато акторів відігравали призначені їм ролі в цій трагічній політичній комедії.

Чому ж я, чому ж мої слухачі давали себе так зневажати? – З цієї самої причини, як хто віддає свій гаманець розбишці, що наставив до нього револьвера»¹.

Усі, хто присвятив себе збиранню та обробці свідчень, підкреслювали, що це важкий обов'язок, свого роду спокута чужих гріхів, на яку себе прирікаєш, як на каторгу. Однак у цій роботі люди вбачали велику, шляхетну місію. Відома дослідниця Голодомору В. Борисенко справедливо вважає: «Коли ми відчуємо, що пережили ті люди, то збагнемо, де коріння сьгоднішніх проблем. Людина, яка зрозуміє великий біль іншої людини, не буде цинічною. Наше суспільство деградоване, у ньому стільки фальші... І коли воно зрозуміє, що ж таки сталося в 33-му, то буде думати: що слід робити для того, щоб цей жах не повторився»².

¹ *Кравченко В.* Я вибрав волю: Особисте й Політичне життя Советського Урядовця / В. Кравченко; пер. з англ. М. Гетьман. – Торонто (Канада): Друкарня «Українського робітника», 1948. – С. 310.

² *Музиченко Я.* Світло для душі: Дослідниця Голодомору Валентина Борисенко розповідає про українські традиції вшанування загиблих / Я. Музиченко // Україна молода. – 2007. – 23 листопада. – С. 9.

ГОЛОДУВАННЯ У МІСТАХ. ШКОЛА В ОБЛОЗІ ГОЛОДУ

Важливою особливістю перебігу Голодомору у Чернігівській області є точно зафіксований факт голодування не тільки нещасних селян, але й робітників та службовців – мешканців численних містечок і невеликих міст Чернігівщини. Це пояснюється, ймовірно, тим, що регіон не був промислово розвинутим, а відтак керівні органи у столицях не дбали навіть про мінімальне забезпечення населення продуктами харчування. З іншого боку, у багатьох райцентрах засновували колгоспи, отже, розкуркулювали, вилучали все їстівне. Навіть на околицях Ніжина, їх таки утворили. Життя колгоспників було злиденне: трудодні не оплачувалися, люди ходили обідрані¹.

Негативно позначилося на становищі населення 8 районів занесення їх на «чорну дошку» за невиконання хлібозаготівель. Режим блокади щодо низки районів був запроваджений у грудні 1932 р., а скасований наприкінці лютого наступного року. Цей документ під заголовком «Про зняття репресій та поновлення завозу краму на село. Постанова Чернігівського облоргкомітету від 20 лютого 1933 р.», вміщений на останній сторінці газети «Більшовик» заслуговує на увагу: «На виконання постанови РНК УСРР з 14 лютого 1933 року “про поновлення завозу краму на село”, облоргбюро ухвалює: поновити завіз краму до районів Роменського, Прилуцького, Бобровицького, Велико-Бубнівського, Носівського, Остерського, Буринського та Олишівського, до яких припинили завіз краму за постановою ООК [обласного оргкомітету. – Авт.] за невиконання планів хлібозаготівель. Голова [М. А.] Голубятніков. ТВО секретаря олбпрофради Шахрай»². На цьому епопея із занесенням на «чорну дошку» не припинилася: вже 9 березня газета сповістила, що в немилість потрапив Козелецький район. Ми розуміємо, що не таким вже й багатим був асортимент сільських та містечкових крамниць. Але людей позбавили найнеобхіднішого: солі (у багатьох свідченнях йдеться про те, що брак солі тяжко позначився на становищі голодуючих), сірників, гасу, мила.

¹ Симоненко В. Під шаленим натиском (За матеріалами Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині) / В. Симоненко, С. Марценюк // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 111.

² Більшовик. – 1933. – 3 березня. – С. 4.

На «чорну дошку» занесли й райони, які не впоралися із виконанням планів по здачі картоплі. Так, постановою Раднаркому УСРР від 1 грудня 1932 р. заборонялася торгівля картоплею у Корюківському, Ніжинському, Ріпкинському, Бахмацькому, Кутівельському [можливо, Куликівському – Авт.], Березнянському, Носівському, Олишівському, Варвинському, Велико-Бубнівському, Роменському, Бобровицькому районах Чернігівщини¹. А оскільки багато селян всю надію на виживання пов'язували з картоплею і не хотіли віддавати «другий хліб», у січні 1933 р. чинність цієї постанови поширили ще на сім районів області – Буринський, Іваницький, Понорницький, Прилуцький, Кролевецький, Городнянський, Сновський². Отже, у 19 районах області на базарах заборонили продавати картоплю. Можна собі уявити, як це позначилося на харчуванні робітників і службовців.

Проте над усіма негараздами вивершувалася гостра нестача хліба. Так, навіть в обласному центрі існували серйозні проблеми із постачанням хліба населенню. Цей факт визнавав і офіціоз – газета «Більшовик». У січні 1933 р. на її сторінках зазначалося: «Майже систематично по крамницях робкоопу не видають хліба по 2–3 дні, коли ж знову починають його видавати, то за минулі дні вже не видають»³. У липні 1933 р. газета знову звертається до цієї теми: «Хлібні черги ввійшли до системи» роботи міського робкоопу. Його керівники ігнорують пропозиції споживача і т. п.⁴. До речі, аналогічну картину в ті часи можна було спостерігати під будь-якими торговельними закладами. Не випадково Народний комісаріат Робітничо-селянської інспекції констатував: «Коли немає борошна та круп – немає черг»⁵.

У листопаді того ж таки року газета критикувала хлібозавод, котрий «за весь час існування не виконував план» – 32 тонни продукції, давав хліб «поганої якості»⁶. Картину справжньої катастрофи із постачанням хліба жителям обласного центру та інших міст засвідчує

¹ Український хліб на експорт: 1932–1933... – С. 212.

² Там само. – С. 240.

³ Більшовик. – 1933. – 5 січня. – С. 4.

⁴ Більшовик. – 1933. – 3 липня. – С. 4.

⁵ Марочко В. І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 99.

⁶ Більшовик. – 1933. – 17 листопада. – С. 3.

постанова Чернігівського обкому КП(б)У від 14 червня 1933 р.: «Довести до відома ЦК КП(б)У, [...] хлібопостачання на червень в області зривається, що ставить під загрозу постачання робітників хлібом, – просити ЦК КП(б)У про збільшення відпуску централізованих фондів на червень в розмірі 200 т хліба для Чернігівської області»¹.

Про реальну ситуацію у місті йдеться у свідченнях чернігівських старожилів. «Ми жили біля пивного заводу, на якому працювала моя тьотя, – згадувала літня жінка, – їй удавалося виносити звідтіля жом, з якого мама пекла оладки і навіть хліб. Яюсь батько поїхав у відрядження до міста Варви (райцентр Чернігівської області) і привіз звідти декілька буханок хліба. Мама з'їла відразу майже цілу буханку і отруїлась, бо дуже довго не їла, і така кількість хліба відразу призвела до отруєння. Найважче було взимку і ранньою весною, а коли земля відтанула, на городах знаходили не викопану минулого року, вже мерзлу картоплю, промивали і робили з неї крохмаль, з якого пекли оладки. Найтяжче страждали діти і старики. Одного разу я несла додому буханку хліба, на вулиці на мене напав хлопчик і спробував її відняти, але я міцно притисла хліб до грудей і не віддала його»². Ще один разючий факт про голод у Чернігові. Розповідаючи журналістові В. Савенку про своє життя, М. Ф. Вербицька, яка у 1930-х рр. відбувала термін покарання в одному з соловецьких таборів, пригадала, що коли до неї приїхала з Чернігова мати, то була вражена, як «гарно» годують в'язнів, а про рідне місто говорила: «Зовсім голодно, не знаєм, як і жить далі»³.

Не менш важко доводилося переживати голод у Ніжині та Прилуках. Мешканка Ніжина, якій тоді було 10 років, згадувала: «У 1933 році народилося сьоме дитя у нашій сім'ї. [...] Мама поміняла на харчі усю свою і батькову одєжу. У домі було свято, якщо варили 2 стакани зерна на 10 літрів води»⁴. Про настрої жителів Прилук, які не належали до привілейованої партійно-радянської верхівки, допо-

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали... – С. 885.

² Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр. ... – С. 83.

³ Чернігівський літературно-меморіальний музей Михайла Коцюбинського, НДФ, інв. 5806, арк. 12–13.

⁴ Пам'ять народу неубієнна: «Це твій, Ясю, дід»... – С. 35.

відали сексоти. Люди були доведені до такого відчаю, що вже не боялися говорити різко й відверто. Під час святкування Першого травня лунали такі репліки: «Поздравляю с голодным праздником! На трибуне новое дворянство, оно с голоду не пухнет. А у нас на кутку ежедневно умирает 5–10 человек взрослых и детей». Інший робітник обурювався: «Мимо меня ежедневно несут на кладбище 10–12 человек. А эти на трибуне веселятся!»¹.

Просто і переконливо описала пережите у голодні роки мешканка Прилук: «У сім'ї було п'ятеро дітей: Олександра, Марія, Олександр, Галина, Іван. Батько – Булавка Захар – працював крівельником, мати – Євдокія – була домогосподаркою. У ті страшні роки їсти було нічого, ходили по полях, збираючи мерзлу картоплю, мати приносила м'ясо дохлих коней, яких звозили на спеціально відведену територію за міською лікарнею. Їли також макуху, цвіт акації, рогозу. У місті можна було побачити багато людей з неприродно пухлими ногами, руками. У нашому будинку, на горищі, лежали шматки солі. Брати Олександр, Іван, сестра Галина, рятуючись від голодної смерті, понаїдалися її. Не допомогло. Поховали їх в кінці городу, а на тому місці посадили 3 сливи»². Не дивно, що «одного разу на будинку Торгсину вночі, – згадував житель Ніжина Г. Новиков, – хтось вивісив плакат: “Сталін –кат”»³.

Тяжко доводилося і жителям невеликих міст і містечок. За свідченням мешканки м. Коропа, «люди голодували. Їли жмаку, щоб її дістати, треба було всю ніч чекати коло крохмального заводу. На лузі збиралася вода, що стікала із заводу. У ній були і рештки крохмалю. Люди рилися, збирали крохмаль разом з землею, потім промивали його і пекли млинці. Пісок тріщав на зубах»⁴.

Доречно буде нагадати, що від голоду тяжко потерпали і сільські, й райцентрівські вчителі. Газета «Більшовик» писала, що в Олишівці не дають хліба вчителям: щомісяця освітяни не добирають 25 ц. За-

¹ Шкварчук В. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине... – С. 66.

² Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині... – С. 58–59.

³ Симоненко В. Під шаленим натиском... – С. 112.

⁴ Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр.)... – С. 29.

мість хліба їм видають горох, ячмінь, в с. Красному пайку з відходів¹. Багатостраждальній і найчисленнішій верстві української інтелігенції систематично затримували виплату платні. Так, очільник Борзнянського райвідділу народної освіти Оровей доповідав, що до нього приїзять вчителі з району й цікавляться, коли буде постачання, бо вони вже півтора місяця його не отримують. Крім того, вони скаржилися на відсутність зарплати та пайків².

Наприкінці 1933 р. газета «Більшовик» повідомляла, що в Семенівці не було виплачено зарплату за першу половину жовтня, у Павлівській школі Ріпкинського району не одержано пайка за листопад, а на Городнянщині деякі вчителі не одержали платню навіть за липень – серпень³. Як зазначають сучасні дослідники, «через масові репресії та голодомор у сільських школах не вистачало педагогів. На початку вересня 1933 р. у школах Варварівського [очевидно, Варвинського. – Авт.], Березанського [очевидно, Березнянського. – Авт.], Мало-Дівицького та Менського районів Чернігівської області бракувало 93–98% педагогів»⁴. Невидно, що начальник ДПУ Прилуцького району доповідав партійному керівництву, що у червні 1933 р. вчителька із с. Дубовий Гай, опухши від голоду, ходила по хатах, просила їсти: «Не відмовте у моєму проханні, нагодуйте мене, я ще молода і не хочу померти з голоду»⁵.

І на цьому безпросвітньо похмурому тлі страждань і розрухи особливо зловісними видаються заходи компартійної системи, спрямовані на ідеологічну обробку вчителства. У серпні 1933 р. у Харкові відбувся Всеукраїнський зльот учителів-ударників, «учасники якого (316 делегатів) вигукуючи гасла “Хай живе вождь і вчитель працюючих тов. Сталін!”, вимагали покарати “класово-шкідницькі, націоналістичні елементи”, які “пролізли” в радянську школу за сприяння старого проводу НКО “на чолі з тов. Скрипником”»⁶.

¹ Більшовик. – 1933. – 11 лютого. – С. 3.

² Держархів Чернігівської обл., ф. П-263, оп. 1, спр. 236, арк. 10–11.

³ Більшовик. – 1933. – 28 грудня. – С. 4.

⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / [відп. ред. В. М. Литвин]. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 716.

⁵ Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: 36. док. / [упоряд.: Л. Коноваленко, А. Морозова, Н. Полетун] // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 47.

⁶ Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. Марочко, Г. Хілліг. – К.: Наук. світ, 2003. – С. 52.

Чи ж варто дивуватися тому, що у 1933 р. навчальний процес у сільських школах було зірвано повсюдно. І справа, звичайно, не тільки у поганому матеріальному забезпеченні педагогів. Дитяча смертність досягала, згідно з далеко не повними підрахунками, 50 і більше відсотків від загальної кількості померлих від голоду в Україні. Не краще складалася ситуація і на Чернігівщині: «На початку вересня 1933 р. до школи не прийшли: в Остерському районі Чернігівської області – 52%, Варвїнському [так у тексті. – Авт.] – 70%, Березанському [так у тексті. – Авт.] – 77%, Коропському – 74%, Мало-Дивицькому – 54% школярів»¹. Вражаючі цифри, до речі, підтверджуються спогадами тодішніх школярів, записаними на Чернігівщині: вони переймалися пошуками чого-небудь їстівного й були дуже далекі від навчання. Тільки в деяких школах учням давали трохи поїсти: як правило, це була затірка, згадував уродженець с. Голінки Бахмацького району М. Гірман². «У школі учням давали взимку 1933 р. суп: вода і трохи борошна і одну маленьку булочку», – розповіла жінка, яка пережила голод у селищі Линовиця Прилуцького району³.

Тепер уже важко сказати, чи дистрофія давала страшні наслідки, чи дійсно діти труїлися неякісними продуктами, але шкільне харчування інколи закінчувалося для них трагічно. Свідчить мешканка Прилук: «У 33 році при школі відкрили пункт для годівлі дітей. [...] Мама випроводила вранці братика й сестричку. А через деякий час сестру принесли в рядні додому в тяжкому стані. Через годину принесли і брата. Мучились тяжко і померли. Сестрі було 14 років, а брату 10. Важко згадувати, як лежали двоє в одній домовині. Мама скільки жила, мучилася і говорила, що їх потруїли»⁴. У шкільних класах села Дашенки Варвїнського району поселилася смерть. Згідно зі спогадами його мешканки, атмосфера там була, як на цвинта-

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / [відп. ред. В. М. Литвин]. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 566.

² Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині... – С. 15.

³ Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр.) ... – С. 67.

⁴ Рудик М. Зів'яли під голодною косою смерті / М. Рудик. – Ніжин, 1999. – С. 45–46.

рі – тільки й чути: помер Митрофан із 3 класу, Бойко, Жук, Михно, Приліпко, Давиденко...¹.

Був ще один непривабливий, зловісний аспект, пов'язаний з тодішнім шкільним життям. Про нього повідав мешканець с. Хортиця Варвинського району М. Нелін: «Було це в жовтні чи листопаді 1932 р. До класу зайшла вчителька і сказала, що ми підемо на куток Кучанку, там будуть збори ваших батьків, ви повинні сказати батькам, що держава потребує багато хліба, то продайте його. Привела нас вчителька в одну хату, там повно людей, сидять на долівці, бо на лавках місця немає. Батьки потиснулись, а нас пропхали до столу. Головуючий (представник району) говорить: “Ось до вас прийшли школярі – діти ваші. Вони будуть просить, щоб ви продали хліб державі”. Один з хлопчиків промовив: “Тату, продай хліб, державі він потрібний, у містах голодують, а в нас на лежанці стоять два мішки жита”. Запанувала страшна тиша, ніхто з батьків не ворухнувся, тільки сопуть. Нарешті батько синові сказав: “Ось прийдеш додому, то я тобі покажу, де стоять мішки з житом та ще й всиплю добре”. Всі знітилися, у хаті тиша. Нарешті вчителька [промовила]: “Діти, пішли до школи”. Ми з радістю побігли до школи. Днів через два хлопчик прийшов до школи засмучений, очі опущені до землі. Тільки й зміг вимовити: “Тата цієї ночі забрали”. Це так з нас робили Павликів Морозових»². Про це ж писав і М. Гірман: «Практиковалось воспитание школьников в духе Павлика Морозова. Это было весной 1933 года. В класс вошел пионервожатый – была такая должность. Он нам сказал, что рабочий класс стоит на страже завоеваний Октября, на защите нашего счастливого детства от происков капитализма и мы, дети, должны помочь рабочему классу, чем можем.

Однако, некоторые несознательные колхозники не хотят поделиться хлебом с рабочими и прячут его. За каждой партией сидело по два ученика. “Дети, продолжал пионервожатый, – отодвиньтесь друг от друга, возьмите чистый лист бумаги и напишите, кто видел, как

¹ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині... – С. 26.

² Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр.)... – С. 12.

соседи или родители что-либо закапывали на огороде или родители что-либо прятали в сарае или в доме. Эти листочки сдайте мне. Никто из детей не узнает, что вы там написали”.

Я не видел, чтобы кто-то, что-то, где-то прятал, поэтому отдал свой лист чистым»¹.

Таким чином, штучний Голодомор руйнував підвалини життя не тільки у селі, але й у містах, позбавлених значних промислових об’єктів, прирікаючи їхнє населення на голодові муки. Від них потерпали службовці, інтелігенція, працівники невеликих підприємств, ремісники. Поза всяким сумнівом найтяжчі випробування випали на долю дітей: у них злочинно відібрали дитинство, позбавили можливості розвивати здібності.

¹ Пам’ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині... – С. 15.

ЗОЛОТА ЦІНА ЖИТТЯ: ТОРГСИН

Лексикон людей першої половини 1930-х рр. регулярно поповнювався новими термінами, за якими ховалися як смертельна небезпека, так і порятунок. У роки Голодомору широкого вжитку набули вирази на кшталт «закритий розподільник», «кооператив», «комерційна крамниця», «чорний ринок», «карткова система», «Торгсин». Про походження і значення останнього населення знало небагато, натомість в людській пам'яті міцно закарбувалося – це «магазини, де міняли на хліб золото, коштовності чи інші цінні речі»¹. Таємнича аббревіатура утворилася від російського словосполучення «торговля с иностранцами», однак у народі розшифровували його своєрідно: «торговий синдикат», «торгівля синами», і навіть «Товарищи, опомнитесь, Россия гибнет, Сталин изнурует народ»².

Невеликий відділ у системі московської торгівлі з такою дивною назвою створили 18 липня 1930 р. До червня 1931 р. він обслуговував винятково туристів, транзитних пасажирів-іноземців. Радикальні зміни в роботі організації відбулися 14 червня 1931 р., коли Наркомат фінансів СРСР дозволив продавати товари радянським громадянам в обмін на золоті монети старого карбування. Вже 3 листопада того ж таки року політбюро ЦК ВКП(б) розширило асортимент дозволених до скуповування цінностей, додавши побутове золото, яке в документах проходило як «брухт»³.

Необхідність існування Торгсину експерти НК РСІ пояснювали достатньо просто: «В період реконструкції нашого народного господарства, коли ми ще вимушені будемо завозити з-за кордону різне обладнання, мобілізація всередині країни “ефективної” валюти відіграє колосальну роль, одночасно з цим, вилучення побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення, і як предмети

¹ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область / [редкол.: О. Ф. Лаврик, О. В. Медунія (співголови) та ін.]. – Суми: Собор, 2008. – С. 845.

² *Архипова А. С.* Ранние анекдоты о Сталине: материалы к систематизированному собранию (1925–1940) / А. С. Архипова, М. А. Мельниченко // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. Серия «Литературоведение. Фольклористика». – 2009. – № 9. – С. 342; Симоненко В. Під шаленим натиском... – С. 112.

³ *Осокина Е. А.* Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е. А. Осокина. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 19; Її ж: Золотая лихорадка по-советски / Е. А. Осокина // Родина. – 2007. – № 9. – С. 111.

прикрас (обручки, сережки, браслети, хрести і т. п.) в руках утримувачів – воно не має споживчої вартості, проте золото свою цінність зберегло, тому його необхідно зібрати за допомогою системи “торгсину” та направити на службу інтересам пролетарської держави»¹. Створивши Торгсин, влада дозволила цілком «законно» вилучати з кишень власних громадян спочатку золото, згодом – срібло, платину, коштовне каміння, іноземну валюту. Безперечно важливу, якщо не ключову роль, у становленні та розвитку системи відіграв Голодомор 1932–1933 рр. Люди на власному гіркому досвіді переконувалися в правдивості істини: хліб дорожчий за золото.

21 листопада 1932 р. Всеукраїнська контора «Торгсин» видала розпорядження № 165, згідно з яким у межах Чернігівської області створювалося відповідне представництво на чолі з уповноваженим, яке на початку січня 1933 р. реорганізували в обласну контору². Торговельна мережа Торгсину досить швидко вийшла за межі великих міст, проникаючи у віддалені сільські райони. Цілком зрозуміло, що поява таких магазинів у сільській місцевості не була випадковою – уряд намагався скористатися голодом для поповнення державних золотовалютних резервів.

Перші осередки Торгсину на Чернігівщині відкрилися ще до створення області у Чернігові, Ромнах, Конотопі, Ніжині. У грудні 1932 р. до них додалася крамниця у Новгороді-Сіверському³. Наступні дев'ять місяців роботи Торгсину в області можна без перебільшення назвати «золотим» періодом в його історії. Кількість магазинів зросла до 21 в 19 населених пунктах (Глухові, Прилуках, Семенівці, Кролевці, Сновську, Носівці, Бобровиці, Ічні, Добрянці, Мені, Шостці, Бахмачі, Путивлі, Коропі), тобто по одному на 138,5 тис. жителів області. Згодом крамниці відкрили в Острі та на Хуторі-Михайлівському⁴. Функціонували вони від кількох місяців до кількох років.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 539, оп. 17, спр. 365, арк. 5.

² Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

³ ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 23, арк. 35; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 177, арк. 2 зв.

⁴ *Горох М.* Становлення торгової мережі Торгсину на Чернігівщині (1932–1936 рр.) / *М. Горох* // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 81–86.

Магазини облаштовували головним чином на центральних вулицях чи поблизу базарів. Віддалені населені пункти і великі села керівництво намагалося охопити за допомогою пересувної торгівлі. Туди направляли по 3–4 підводи, які охороняла міліція.

Клієнтом Торгсину міг стати будь-хто, незалежно від національності чи соціального положення. Головною і єдиною умовою залишалася наявність валютних цінностей у покупця. Під магазинами об'єднання збиралися величезні черги. Досить детально свою подорож до Прилуцької крамниці описав мешканець с. Хортиця Варвинського району Микола Нелін. Він пригадував, як чотирнадцятирічним хлопцем поніс до Торгсину материні золоті хрест, сережки й обручку: «Уранці я знайшов магазин, біля якого була дуже велика черга: жінки, чоловіки, діти “чорніше чорної землі”, стомлені, висохлі, кожний шукав своєї долі. Потім якийсь начальник почав рихтувати чергу. Відрахував осіб 70–80, видав номерки, сказав “Тримайтесь черги”. Мені номери не дісталося... День протинявся, а надвечір пішов до “допрому” – там біля дверей вже збиралася завтрашня черга. Я був десь аж десятий, а бажаючи вижити все підходили. Всі збивалися до гурту, щоб зігрітися. Так пройшла ніч, настав ранок. Відкрився магазин, нас почали пропускати десятками. Я був у першій десятці. Підійшов до віконечка, подав приймальникові своє золото – хрестик, сережки, обручку. Він взяв пробу, зважив, виписав мені ордер на 8 кг гречаної крупи та 0,5 кг цукерок. Одержав я крупу і цукерки і тут же під стіною магазину, прямо на вулиці почав їсти»¹. Люди не завжди витримували подібні знущання, вишукували альтернативні можливості, нехай і незаконні, аби потрапити всередину крамниць. Так, у квітні 1933 р. в Ніжині покупці спробували взяти «штурмом» місцевий осередок Торгсину².

Крамниці об'єднання зустрічали покупців брудною стелею та підлогою, стінами з облупленим тиньком та павутинням. Вони суттєво відрізнялися від дзеркального Торгсину на Смоленському ринку Москви, який описав М. Булгаков у романі «Майстер і Маргарита». Звичною для відвідувачів була наступна картина – сало, покрите тон-

¹ Нелін М. Не забути жажів голоду / М. Нелін // Вечірній Київ. – 1998. – 24 квітня. – С. 11.

² Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 57, арк. 3.

ким шаром бруду, борошно із затхлим ароматом, інжир, поїдений пацюками, дохлі мухи на пляшках вина та горілки. Мішки з борошном і крупами працівники Торгсину рідко перекладали, зберігали біля вологих і холодних стін поряд з оселедцями. Так, у Чернігівській крамниці на бочці з топленим маслом стояла газова лампа, а білий печений хліб лежав на підлозі. Влітку 1934 р. приміщення цієї крамниці перебувало у такому антисанітарному стані, що було визнане осередком «зарази для міста»¹.

Вітрини крамниць мали створювати у відвідувача ілюзію товарного достатку. Уже згадуваний Панас Реп'ях, який у голодні 1932–1933 рр. навчався у Ніжині, розповідав: «А неподалік, на базарі, кликав розмальований “Торгсін”. Туди теж товпилися, бо там можна було за золото, срібло й коштовності купити харчі. На вітрині “Торгсину” стояли мішки з борошном, різні крупи, зерно, консерви»². А ось у Прилуках Торгсін зустрічав людей вітриною зі шкіряним пальто, 13 парами валянок, велосипедом і 3 жіночими блузками³.

Потрапивши до магазину, покупець мав здати наявні у нього коштовності, тому звертався до пункту скуповування цінностей. Їх обслуговували приймальники-оцінювачі, які працювали за спеціальним столом, поверхня якого накривалася склом, лінолеумом або металевим листом, щоб «не втратити жодної золотої пилінки». Поряд знаходилися спеціальні технічні ваги для зважування золотих або срібних виробів, комплект ваг і дрібних важків, набір реактивів у пляшечках для визначення проби металу. Серед інструментів, якими користувався приймальник, головне місце відводилося плоскогубцям, кусачкам, шаберу, напилку, магніту, годинниковій викрутці, ножицям по металу, ковадлу та молотку.

Зустріч з оцінювачами справляла на відвідувачів сильне емоційно-психологічне враження. Український письменник на еміграції Григорій Сірик, який відвідав Торгсін у Кролевеці, розповідав: «Обгорілий годинник він [оцінювач. – Авт.] майже вихопив у мене

¹ ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 94, арк. 50; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 29.

² За них скажемо... – С. 26.

³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 75, арк. 54.

з рук і, не сказавши й слова, відчинив покришку, вибив маленьким молоточком циферблат з механізмом у смітницю, побризкав рамці якоюсь рідиною і, добре витерши їх ганчіркою, зважив та написав щось на папірцеві незрозумілими карлючками. Потім подав мені той папірець. З папірцем я зайшов у крамницю і мене [...] високий і плечистий чолов'яга спровадив за сітчасту перегородку, до подібного віконечка, при якому я отримав папірець за годинника. Біля цього віконечка сидів поважний і вгодований чоловік, який, не встаючи зо стільця, простягав у віконце руку за папірцями. Поставивши на них декілька печаток, тою самою протягнутою рукою поклав на підвіконник купони з великими надрукованими номерами. Кількість номерів на купонах, що їх чоловік поклав мені на підвіконник, рівнялася 83-ом. Це означало, що срібний батьків годинник, що йому за вірну службу подарував сам московський цар-батюшка, для чужинців вартував 83 копійки. Мені жаль було втрачати батькової пам'ятки...»¹.

Торгсин був валютним підприємством і безпосередньо працював на індустріалізацію, тому його співробітники цінувалися не менше, ніж промислові робітники. Матеріальне забезпечення, «продпайок», доступ до пільг виділяли їх з решти суспільства. У 1933 р. середній розмір посадового окладу працівника Чернігівської облконтори «Торгсин» коливався в межах 145–166 крб.² Для порівняння, працівники закладів освіти й культури Чернігова одержували 78–125 крб., а міське керівництво – від 240 до 280 крб.³ Головним стимулом, що утримував людей на цій роботі, був продовольчий пайок. У лютому 1933 р. до пайка директорки універмагу «Торгсин» у Прилуках Х. Муравник входили: 18 кг борошна, 2 кг цукру, 2 кг рису, 5 кг пшо-на, 2 кг оселедців, 4,75 кг макаронів, 0,5 л соняшникової олії та 1 кг мила господарського⁴.

Жоден пайок чи висока заробітна плата не могли гарантувати відсутності зловживань з боку персоналу Торгсину. Співробітників сис-

¹ Сірик Г. Під сонцем обездолених / Г. Сірик. – Торонто (Канада), 1983. – Ч. 3. Сирітськими стежками – С. 139–140.

² Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 24, арк. 36.

³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1136, оп. 1, спр. 11, арк. 20; 33-й: Голод: Народна книга-меморіал... – С. 39.

⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 127, арк. 11.

теми найчастіше підозрювали в обважуванні й обмірюванні клієнтів, розтраті коштів, маніпуляціях з продуктами, організації фіктивних переобліків. Поза конкуренцією перебували приймальники-оцінювачі. Складна процедура скуповування коштовностей дозволяла їм обкрадати як здавачів, так і державу. «Золотих справ майстри» ігнорували десятки та соті частини грама, округлюючи вагу до цілого значення, приймали цінності без використання реактивів. Основним же джерелом їхніх прибутків став так званий «припек», тобто різниця між прийнятим у населення та зданим до банку золотом. Він був приємним доповненням до заробітної плати, премії та пайка і в середньому складав 2–3 г з 1 кг зданого дорогоцінного металу. За підрахунками російської дослідниці О. О. Осокіної, «припек» по країні лише у 1933 р. склав 9 млн. крб. або майже 7 тонн чистого золота¹.

Грабувала людей і держава, скуповуючи коштовні метали та діаманти за цінами, що були нижчими за світові. Так, якщо у 1931–1933 рр. ціна на золото в приймальних пунктах системи більш-менш відповідала рублевому еквіваленту його світової вартості (за грам хімічно чистого золота об'єднання сплачувало 1 крб. 29 коп.), то на початку 1934 р. вона була меншою на 89 коп. (світова ціна зросла до позначки у 2 крб. 18 коп. за грам). Отже, лише Чернігівська облконтора, за нашими підрахунками, недоплатила своїм клієнтам щонайменше 184,1 тис. крб., що є еквівалентом майже 143 кг хімічно чистого золота. Але і це не межа, враховуючи той факт, що обмінний курс долара та карбованця в СРСР був штучним. Особа, яка здавала золото, мала отримувати у 5–13 разів більше, тобто не 1 крб. 29 коп., а від 6,5 до 17 крб. золотом.

Спровокований голодом підвищений попит на продукти харчування у 1932–1933 рр. дозволив уряду продавати харчі власним громадянам за значно завищеними цінами. Зростання цін у торговельній мережі об'єднання не тільки не стримували, а й навпаки постійно захочували. Так, взимку 1933 р. Правління двічі підвищувало ціну на борошно, хліб і крупи, тобто на найзатребуваніші категорії товарів, що дозволяло владі отримувати надприбутки².

¹ Осокіна Е. А. Золото для індустріалізації... – С. 89.

² Осокіна Е. А. Золото для індустріалізації... – С. 195.

У голодному 1933 р. кілограм борошна у Торгсині коштував 20 коп. Отже, щоб придбати мішок вагою у 70 кг, покупець мав здати до пункту скуповування 11 г хімічно чистого золота. Нарком зовнішньої торгівлі СРСР А. П. Розенгольд у постанові «Про роботу Всесоюзного об'єднання “Торгсин”» від 4 травня 1933 р. визнавав, що своєчасне підвищення цін на товари хлібофуражної групи дозволило протягом першого квартала 1933 р. отримати додатково прибутку на 3 млн. крб.¹

У 1933 р. частка продовольчих товарів у структурі продажів Чернігівської облконтори «Торгсин» складала 93,6% (в т. ч. 88% припадало на хлібофураж). Наступного року вона зменшилася до 79,5% (60% – хлібофураж), і лише у 1935 р. поступилася першістю продтоварам – 40,7%². Такі показники засвідчують наявність в області нестачі продовольства, адже купувало населення не делікатеси, а борошно та хліб. Лише після скасування у 1935 р. карток на хліб, м'ясо, цукор, картоплю, жири та поліпшення загальної продовольчої ситуації у країні змінилися й уподобання відвідувачів Торгсину.

Суперечливими були відносини об'єднання з органами ОДПУ, згодом – НКВС. Між відомствами точилося запекле суперництво, адже у виконанні валютного плану вони спиралися на єдине джерело надходжень валюти та цінностей – заощадження громадян. ОДПУ ще від часів революції здійснювало конфіскацію цінностей у населення, проте легалізація їх обігу після утворення Торгсину докорінно змінила ситуацію. Агенти ОДПУ почали слідкувати за крамницями об'єднання, арештовувати відвідувачів, конфісковувати придбані товари, що негативно позначалося на ставленні населення до організації. Тільки у грудні 1932 р. арешти здавачів цінностей відбулися у Києві, Чернігові, Запоріжжі, Дніпропетровську та Одесі³. Чернігівський відділ ДПУ вимагав валютних внесків від

¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1822, оп. 1, спр. 3, арк. 61.

² *Горох М.* Від борошна до трактора: реалізація товарів в крамницях Чернігівської обласної контори «Торгсин» (1933–1935 рр.) / М. Горох // Український історичний збірник (2010). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – Ч. 1. – С. 237–239.

³ *Марочко В.* Голодомор 1932–1933 років в Україні... – С. 173.

власників валюти, зауважуючи, що якщо в них знайшлась валюта для Торгсину, то повинна знайтися й для них¹.

Відвідувачі Торгсину не наважувалися заходити до крамниць, коли бачили там агентів ОДПУ. Вони поверталися додому, розповідали про побачене оточуючим, у яких створювалося відповідне враження про об'єднання. Вдруге прийти до магазинів системи наважувалися не всі. Про підсвідомий страх перед ОДПУ свідчать спогади жителя с. Півнівщина Городнянського району Чернігівської області Костянтина Бовтуна (1924 р.н.): «Навесні 1933 року на городі... сестра знайшла золоту монету. Мати була дуже слабка, до того ж перелякана всіма подіями, що сталися з нами, заборонила брати й наказала викинути її. Але вночі, оговтавшись, зрозуміла, що це єдиний шанс, аби не померти з голоду, що ця монета нам потрібна. Вранці ми повернулися і довго шукали, поки не знайшли. Монета виявилася цінністю в десять золотих червонців (а в голод це були величезні гроші). Обмінювати монету мати понесла у “Торгсін” за чотири мішки картоплі. Отак ми й вижили»².

Головним показником успішності роботи Торгсину вважалося виконання валютного плану. Чернігівщина не могла на рівних конкурувати з іншими обласними конторами УСРР, однак і її показники були вражаючими. Протягом 1932–1935 рр. Чернігівська облконтора «Торгсін» придбала у населення золота на 1138 тис. крб. (побутового золота на 685,3 тис., золотих монет на 452,7 тис.), що є грошовим виразом щонайменше 882 кг або 0,9% його загальносоюзного надходження. Кожен житель області (нагадаємо, що станом на 1 січня 1932 р. в ній проживали 2909,3 тис. осіб³), у середньому здав до осередків об'єднання 0,3 г хімічно чистого золота. Відштовхуючись від чинної на той час світової ціни золота (66,5 цента до 1934 р. та

¹ Волосник Ю. П. Діяльність «Торгсину» та непмани України: повсякденні випробування підприємців в умовах форсованої індустріалізації першої половини 1930-х років / Ю. П. Волосник // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія. – 2013. – Вип. 47. – С. 102.

² Спогадів біль негасимий: Свідчення про голод 1932–1933 рр. / [упоряд. Л. Куса]. – Щорс, 2008. – С. 69.

³ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Чернігівської області УСРР. – Харків: Видання управління справами РНК УСРР, 1933. – С. 6–7.

1,125 долара з 1934 р. за грам), вартість цих цінностей становила орієнтовно 714,8 тис. дол. За аналогічний проміжок часу місцевий Торгсин, крім золота, отримав від населення срібла на 376,4 тис. крб., що є еквівалентом близько 24 тонн цього металу, діамантів на 3,3 тис., іноземної валюти готівкою на 150,1 тис. та у вигляді грошових переказів на 434,3 тис.¹

Постановою РНК СРСР від 14 листопада 1935 р. «Про ліквідацію В/О «Торгсин»» держава запустила процес згорання його діяльності. Насамперед в осередках системи припинили прийом цінностей та видачу товарних книжок. Об'єднання продовжувало працювати, однак в режимі винятково розрахункових операцій за товарними книжками, які ще залишалися на руках у людей. Остаточо об'єднання припинило свою діяльність 1 лютого 1936 р.²

Чернігівській обласній конторі «Торгсин» загалом вдалося скористатися голодовим ажіотажем населення початку 1930-х рр. За чотири роки свого існування Торгсин придбав у жителів області коштовностей на 2,1 млн. і реалізував товарів більше ніж на 2 млн. крб. золотом. Левову частку цієї суми надали осередки у найбільших населених пунктах регіону – Чернігові, Ніжині, Конотопі, Ромнах, Прилуках. Попри це, поставлені перед облконторою завдання так і не були виконані у повному обсязі. У масштабах України питома вага Чернігівської облконтори «Торгсин» не перевищувала 5%. Кожен мешканець області в середньому відніс до Торгсину цінностей на 72 коп., що є еквівалентом більш ніж півграма хімічно чистого золота або 7 буханок пшеничного хліба у цінах організації.

Український дослідник В. Марочко слушно вважає, що «хлібозаготівлі та золотозаготівлі відбувалися за принципом рознарядки і здійснювалися з небувалим цинізмом та зухвальством конкретних їх виконавців»³. Вони фактично були ланками одного ланцюга. Торгсин, звичайно, допоміг врятувати від смерті не одне людське життя,

¹ *Горох М. В.* Створення та функціонування системи Торгсину на Чернігівщині (1932–1936 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. Горох. – Чернігів, 2013. – С. 12–13.

² *Герштейн В.* Ликвідація «Торгсина» / В. Герштейн // Правда. – 1936. – 1 февраля. – С. 4.

³ *Марочко В. І.* «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 101.

проте лише тих, у кого були золотовалютні резерви. Торгсинівська операція не була благодійністю, за нею стояли чітко окреслені корисливі інтереси держави. За цих обставин слід погодитися з висновком Міжнародної комісії юристів з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні: «Той факт, що склади Торгсину угиналися від продовольства, тоді як кількість жертв голоду була величезною, свідчить про відмову властей надати допомогу голодуючим»¹.

¹ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов: Итоговый отчет. 1990 г. / [отв. за вып. В. Б. Евтух; пер. с англ.]. – К., 1992. – С. 55.

ЖЕРТВИ ГОЛОДОМОРУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Аналізуючи причини та перебіг Голодомору на Чернігівщині, дослідники часто мимоволі «спотикалися» на питанні підрахунку людських втрат. Безпосередня оцінка втрат населення внаслідок голоду потребує наявності насамперед детальної статистики смертності із зазначенням причин смерті, котра або відсутня за той період, або незадовільної якості. Значно ускладнює справу міграція, яка співпала у часі з розкуркуленням, викачуванням хліба й голодом.

У 2015 р. на сторінках «Українського історичного журналу» з'явилася ґрунтовна стаття колективу авторів під назвою «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки»¹. Дослідники стверджують, що сукупні демографічні втрати України внаслідок голоду 1932–1934 рр. становлять 4,5 млн. осіб, у тому числі 3,9 млн. через надсмертність і 586 тис. ненародженими. 90% всіх людських жертв припало на 1933 р. Прямі втрати сільського населення сягали 3,6 млн. осіб². Важливо також підкреслити, що суттєво (на цілий рік) розширено хронологічні межі Голодомору.

Що ж стосується Чернігівщини, то ще на початку 1990-х рр. була названа загальна кількість жертв – 362 708 осіб, проте сюди увійшли і жертви сталінських репресій³. Упродовж 90-х рр. ХХ ст. у спогадах з'являлися все нові й нові прізвища. «Жила неподалік Усик Євдокія Яківна, яка мала трьох дітей. Двоє з них вижили дивом, а восьмирічна дівчинка померла від голоду. У Булаха Степана Григоровича було аж семеро дітей. Дуже тяжко жилось цій родині, бо стільки дітей у ті часи прогодувати було складно. У них померло двоє дітей», – це свідчення про голод у с. Олишівка⁴. Тим більше важко не повірити респондентам, коли у їхніх спогадах йдеться про смерть рідних. Орина Пінчук із с. Вересоч Куликівського району розповіла, що їхню сім'ю,

¹ Левчук Н. М. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки / Н. Левчук, Т. Боряк, О. Воловина, О. Рудницький, А. Ковбасюк // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С. 84–112.

² Там само. – С. 100–101.

³ Каченко В. В. 1933-й: Хроніка голодного геноциду... – С. 122.

⁴ Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр. ... – С. 85.

котра складалася із батьків та 12 дітей, розкуркулили. Батько «поїхав шукати справедливості» й пропав. Сім'я дуже бідувала: в голодовку вижила мати і четверо дочок, восьмеро дітей померли¹. Микола Мельник із с. Велика Загорівка Борзнянського району втратив двох братів – старшого і молодшого. Доля виявилася прихильною тільки до нього².

У с. Смолянка Куликівського району мешкала літня жінка, яка доглядала за могилами свого батька, п'ятьох братів і сестри, які померли від голоду 1933 р. «Батька, Данила Івановича, поховали в одній могилці з маленьким Миколкою. А поряд – могили Петра та Павла, двох близнюків, яким було тоді по п'ять років. Михайлику – дванадцять. Їхня сестричка Домашка мала чотирнадцять років. Найстарший – шістнадцятирічний Григорій»³. Мабуть, це унікальний факт, але в цілому по області подібних могил чимало. Були здійснені спроби узагальнити дані про втрати в окремих населених пунктах. Так, директор Дащенківської середньої школи, що на Варвинщині, спираючись на свідчення старожилів, ще на початку 1990-х рр. підрахував, що село Дащенки втратило із загальної кількості жителів 3 тисячі осіб третину: 1 000 або 1 200 душ⁴. За підрахунками директора школи с. Жовтневе О. Лозового у трьох селах Прилуцького району – Велика Дівиця, Мала Дівиця й Жовтневе (нині – с. Дмитрівка) померло понад тисячу мешканців⁵.

Виступаючи 24 листопада 2006 р. на відкритті пам'ятника жертвам голодомору в с. Сергіївці Прилуцького району, вчителька-пенсіонерка, Ольга Антонівна Кононченко – організатор клубу «Пошук», члени якого записали свідчення 47 односельців, котрі пережили голод, відзначила: «Уже восени 1932 року село залишилося без зерни. Повальний голод почався в січні – лютому 1933 р., коли в людей закінчилися хоч якісь їстівні запаси. Найбільша смертність припадає

¹ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині... – С. 37.

² Пам'ять народу неубієнна: «Ще твій, Ясю, дід»... – С. 10–11.

³ *Остроух І.* Тиждень пам'яті й скорботи / І. Остроух // Поліська правда (Куликівка). – 2003. – 13 грудня.

⁴ *Онищенко В.* Голодомор у Дащенках / В. Онищенко // Радянське життя (Варва). – 1991. – 13 березня.

⁵ Скорботна свічка пам'яті людської // Прилуччина. – 2003. – 24 грудня.

на березень – червень 33-го року. Люди мерли на ходу, вимирали цілими сім'ями, й живі не встигали ховати мертвих. Голодомор забрав життя близько 1 000 сергіївців, але ці дані не зовсім повні. Адже шлях до правди був такий довгий, що серед живих залишилося не так багато очевидців»¹.

Таким чином, виявлення імен жертв Голодомору, складання списків і створення Книги Пам'яті стала однією з найактуальніших проблем у контексті вивчення теми, вшанування та увічнення пам'яті жертв геноциду. Вона й була покладена в основу діяльності робочої групи, створеної при Чернігівській обласній держадміністрації у квітні 2002 р. Її очолив заступник голови облдержадміністрації, до складу увійшли керівники наукових та освітніх установ, викладачі, представники громадськості. Члени групи доклали багато зусиль, щоб привернути увагу громадськості області до трагічної річниці, спонукати місцеві органи влади прискорити роботу з виявлення та систематизації інформації про кількість померлих.

На початок 2004 р. надійшли перші дані з усіх районів: було виявлено 13 408 померлих. Звичайно, ці цифри потрібно було сприймати з обережністю: деякі райони зовсім не подали інформації, інші заявили, що продовжують роботу і поки володіють тільки попередніми даними. Крім того, треба мати на увазі застереження, висловлені провідними фахівцями-істориками: «Сталінська заборона на будь-яку інформацію щодо голоду змушувала надто ретельних чиновників на місцях відмовлятися від реєстрації великої кількості смертей, тобто порушувати встановлені законом обов'язки»². До списків померлих, звичайно, не потрапляли мешканці Чернігівщини, які відправилися на заробітки або були насильно вивезені, заарештовані тощо.

Значною проблемою виявилось відокремлення померлих від хвороб та старості. Голодування, безумовно, загострило перебіг хронічних захворювань, а старі та виснажені люди вмирали й від холоду, бо не мали сил принести дров й натопити у хаті. Моторошна доля хлопчика, заїденого вошами й живцем закопаного якимось виродком, не була, на жаль, поодиноким, у спогадах людей згадується про страхіт-

¹ Слово «Просвіти». – 2006. – 30 листопада – 6 грудня. – С. 4.

² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 501.

ливі атаки вошей на геть ослаблених людей. Зрештою, навіть влада змушена була визнавати наявність голодного тифу і якимось реагувати на його прояви, щоб не допустити пандемії.

Не можна скидати з рахунку і переміщення людей всередині області чи навіть району. Підліток, старик, мати в пошуках харчів для голодних дітей, могли зайти у віддалене село свого ж району і там померти, а їхнім рідним чи односельцям залишалося тільки здогадуватися про сумну долю. Жінка з Менського району на все життя запам'ятала: «Їхали ми якимось на базар у Березне. Це я добре пам'ятаю. А на узбіччі городищенської дороги [Городище – сусіднє село. – Авт.], біля акації лежить жінка у білій хустині. Йшла кудись, впала й померла. Хто вона, звідки – ніхто не знає та й не цікавиться – всі проїжджають мимо»¹. Мешканець одного з сіл Корюківського району відзначив: «Із Туровки багато людей йшло на Росію, до Брянська, і по дорозі сильно багато помирало. Йшли і в Донецьку область, бо там були тоді вже пусті хати, осідали в основному в Амвросієвському районі»².

Багато було сподівань, що відкритий доступ до записів загсів дасть змогу не просто узагальнити дані про кількість померлих, виявити динаміку смертей у тому чи іншому селі, але й з'ясувати деякі інші особливості голодування. Скажімо, ту обставину, зафіксовану у багатьох свідченнях, що голод відступав повільно, збираючи криваві жертви й в 1934 р. Аналізуючи відповідні дані Шестовицької сільради Чернігівського району за 12 років (1926–1937), С. Горобець прийшов до дещо несподіваних висновків: пік смертності в селі припадає не на 1933 рік, а на наступний за ним – 58 і 66 випадків. Якщо ж брати помісячні дані, то найбільше людей у селі померло у липні 1933 р. Саме за цей місяць причиною смерті двох жінок вказано голод³.

Утім, коли працівники Державного архіву Чернігівської області ретельно опрацювали й оприлюднили узагальнені дані щодо люд-

¹ Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр.)... – С. 48.

² Там само. – С. 33.

³ *Горобець С.* Голод 1932–1933 рр. у Шестовиці / С. Горобець // Наш край. – 2007. – 25 серпня. – С. 4.

ських втрат від голоду в межах сучасної області в Мартиролозі¹, то виявилось, що загальна кількість жертв – 36 663 померлих у 1932–1933 рр. – у 10 разів виявилася меншою, ніж показувала вищеназвана різниця між переписами. Однак відразу по ознайомленні зі списками померлих у містах, містечках, селах знову постали сумніви. Упорядники Мартиролога зазначили, що книги реєстрації актових записів за відповідний період збереглися тільки в 460 населених пунктах, а їх у межах сучасної області нараховується понад 1500². До Мартиролога вносили також прізвища та імена **померлих від голоду**, які називали свідки. Так, наприклад, У Носівському районі практично відсутні книги реєстрації, отже, інформація про людські втрати відновлювалася тільки на основі свідчень. Тому така разюча відмінність між даними в селах одного і того ж району, інколи розташованих поблизу – в одних названі одиниці, а в інших – десятки жертв.

Загальновідомо, що комуністична влада не була зацікавлена в тому, щоб правда про Голодомор вийшла назовні. Один з перших дослідників голодової тематики на Чернігівщині Г.Ф. Гайдай, виступаючи на обласній науково-практичній конференції, згадав, що колишні працівники Прилуцького історико-краєзнавчого музею розповідали йому про усну вказівку органів безпеки – знищувати записи про померлих в голодовку.

Нарешті, в окремих (а, ймовірно, й повсюдно) населених пунктах смерть збирала рясний врожай і в наступні роки. Переглядаючи актові записи про смерть у м. Чернігів за 1934 р., ми звернули увагу, що справа № 62 (1 січня – 3 травня 1934 р.) розпочинається з фіксації прізвищ осіб, які померли наприкінці 1933 р. та в січні – лютому 1934 р. Таких записів ми нарахували тільки суцільним списком 129³. Переважна більшість цих нещасних померли в психіатричній лікарні, до відповідного діагноза їм додавали «смерть від виснаження». Так, Л. Ольга Михайлівна, 37 р., із с. Вовчок Олишівського району

¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 в Україні. Чернігівська обл. ... – С. 31–732.

² Там само. – С. 31.

³ Держархів Чернігівської області, ф. Р-8983, оп. 1, спр. 62, арк. 1–242.

померла 5 грудня 1933 р. від «загальної психічної і фізичної слабкості»¹. Багато зазначено смертей дітей з дитячого будинку, дитячого колектора, безпритульних. Того ж таки року смерть від «виснаження», «кривавого проносу», тифу й туберкульозу була звичним явищем.

Отже, треба констатувати, що попри зусилля вчених, краєзнавців, архівістів, питання щодо встановлення точної кількості чернігівців, померлих голодною смертю у 1932–1933 рр., ще далеке від розв'язання.

¹ Держархів Чернігівської області, ф. Р-8983, оп. 1, спр. 62, арк. 163.

ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ

Упродовж останніх років на Чернігівщині достатньо успішно ведеться робота, спрямована на матеріалізацію заходів по вшануванню жертв страшної трагедії. В області вийшло кілька книг, оформлених у серії «Голодомор на Чернігівщині 1932–1933: Пам'ять народу неубієнна». Починаючи з 2003 р., помітно активізувалася й місцева преса. На її шпальтах з'явилося чимало різноманітного матеріалу: публікації архівних документів, свідчення очевидців, спогади, полемічні матеріали, розповіді про вшанування жертв Голодомору. Надзвичайно сильне враження своєю безпосередністю і щирістю справляють розповіді учнів про уроки пам'яті, які провели у школах у листопаді 2003 р.: «Після хвилини мовчання Катерина Давидівна роздала нам по кусочку яблучка, щоб ми пом'янули, як водиться на Україні, тих хлопчиків і дівчаток та їхніх мам і тат, що не вижили в голодомор»¹.

Як і по всій Україні, в області проводяться заходи по вшануванню пам'яті померлих голодною смертю: науково-практичні конференції, вечори-реквієми в обласній філармонії, мітинги біля пам'ятника жертвам сталінського терору та інше. У багатьох оселях похмурого листопадового дня люди запалюють свічки, аби дати знати безвинним душам, що вони не забуті. Часто згадують у Чернігові й ініціатора цієї гуманної акції видатного американського історика, справжнього друга українського народу Джеймса Мейса.

У Чернігівській області встановлено приблизно 70 пам'ятників та пам'ятних знаків (зазвичай, у формі хреста) жертвам Голодомору. Вони справляють сильний вплив на людей. Ось як описав свої почуття, викликані простим сільським пам'ятним знаком, виготовленим, до речі, місцевим скульптором, одним з нащадків тих селян, які зазнали голодних мук у с. Сокиринці Срібнянського району: «Дивлюся на зображення на стелі: під хрестом стоїть навколішки молода жінка, на простягнутих руках вона тримає маленьку дитину з випнутим животиком. На обличчі у неї нестерпна мука, очі заплющені від

¹ Запорожець Ю. Діти – жертви голодомору / Ю. Запорожець // Вісті Сосниччини. – 2003. – 11 грудня.

невимовного болю... На постаменті напис приблизно такого змісту: “Вони могли мріяти, любити, народжувати... Немає прощення злочинням катів народу...” Читаючи напис, завжди думаю: “А кати ж доморощені. Вони теж вирости на сокиринській землі. Як же так?»¹. Це риторичне запитання перегукується із висновком українського публіциста А. Паламара: «Не татари організували нам голодомор 1933-го, – і далі – ...найстрашніша орда та, що скалить зуби в нашому серці. В Україні вона винищила елітарний генофонд, перетворила сорокамільйонну націю на покірне бидло»².

Значний емоційний вплив монументальної пропаганди беззаперечний. Можна тільки пошкодувати, що в Чернігові поки що не встановлений пам’ятник жертвам Голодомору, і щорічне вшанування їхньої пам’яті проходить біля П’ятницької церкви. Сподіваємося, що з часом він все таки постане як данина поваги живих містян до мук і страждань їхніх предків, пересторога для теперішніх й прийдешніх поколінь.

¹ Романько А. Розповіді про голод / А. Романько // Сіверщина. – 2003. – 14 листопада. – С. 9.

² Паламар А. Третя руїна / А. Паламар. – Київ; Харків; Тернопіль; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – С. 51.

ВИСНОВКИ

Голодомор був штучно організований тодішнім партійно-радянським керівництвом СРСР, що, звичайно, не применшує вини урядовців радянської України, представників місцевої влади і тисяч активістів, котрі покійно, а часто із задоволенням та прямим зиском для себе розкуркулювали, нищпорили по чужому обійстю, виконуючи плани хлібзаготівель за рахунок одноосібників. Це була реалізація державної політики «соціалістичного перетворення села», й тому будь-які злочини прощалися «соціально рідним» «червоним буксирам».

Незважаючи на застосування на Чернігівщині у повному обсязі всіх насильств, притаманних політиці колективізації, вони не дали на зламі 1920–1930-х рр. бажаних для радянської влади результатів. До найважливіших причин треба віднести достатньо потужний рух опору, що розгорнувся проти усуспільнення землі, та слабо розвинуте зернове господарство у північних районах.

На Чернігівщині вирішальний період боротьби за суцільну колективізацію розпочався уже після заснування області (жовтень 1932 р.). На практиці спроби дотягти показники по кількості усуспільнених дворів до загальнореспубліканського рівня означали люте переслідування «куркулів», тобто одноосібників, та надзвичайні по своїй жорстокості й брутальності заходи по хлібовикачці. Вони продовжувалися упродовж всього 1933 р., посилюючи нестерпні муки голодування. Тільки у 1934 р. чернігівське обласне керівництво змогло відрапортувати, що колективізація завершилася. Вона обійшлася у понад 36 тисяч людських життів. Можливо, не всі, хто потрапив до цього Мартирологу, померли безпосередньо від голоду чи хвороб, спричинених тривалим недоїданням. Розстріли, смерть у далеких таборах, в'язницях, загибель від рук канібалів, озвірілих кримінальних злочинців, від нещадних інфекційних хвороб, що спалахнули у розтерзаних селах, від холоду, на дорогах України і поза її межами – це також слід брати до уваги, коли йдеться про відновлення історичної правди. Ці колосальні жертви цілком вкладаються у своїй сукупності в поняття «геноцид».

Кропітка, непомітна робота по виявленню, вивченню та оприлюдненню нових даних щодо не такої вже далекої історії в області не припиняється. Нею зацікавилися студенти, молоді науковці. У цьому ми вбачаємо запоруку того, що з часом буде з'ясована вся правда про трагедію 1932–1933 рр. на Чернігівщині, а Україна більше ніколи не стане «територією Голодомору».

Науково-популярне видання

Тамара Павлівна Демченко
Микола Володимирович Горох

**КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ГОЛОДОМОР
1932–1933 РОКІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ:
ЗАБУТТЮ І ПРОЩЕННЮ НЕ ПІДЛЯГАС**

Відповідальний редактор Олександр Коваленко
Технічний редактор Галина Кухарець
Комп'ютерна верстка та дизайн Юрій Литвиненко
Коректор Олена Пильник

Здано до набору 17. 11. 2017 р. Підписано до друку 20. 11. 2017 р.
Формат 60x84/16 Гарнітура Times New Roman
Ум.друк.арк. 6,0. Ум. фарбо-відб. 6,0. Обл.-вид. арк. 6,3.
Тираж 70 прим. Зам. №14800

Видавець і виготовлювач
ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна»,
проспект Перемоги, 62, м. Чернігів, 14000
Свідцтво про внесення суб'єкта господарювання до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №4292 від 02.04.2012

